

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№36

(18623)

2015 чылдың

апрель 7

вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

АЙЫСЫЛАЛДА КОЖУУН ХҮННЕРИ ЭГЕЛЭЭН

Бай-Хаактан Алдын-Даш Буянды.

(Материалды 2-ги арындан номчуур).

ОТЧЕТ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Тываның Чазааның 2014 чылдың
урун сайгарылгазы хоорайның
лаза, почта ажилдакчылары-би-
ниң информатизация болгаш ха-
аа сайыды А. А. Шойгунун удур-
ды-биле эрткен.

Зактың отчедун видеоилеткел-
гүскен. Аңаа көрүкчүлөр эрткен
ылуг болушкуннары — юби-
рин, республиканың янзы-бүрү
ларының сайзыралыга хамаарыш-
материалдарны көргөннөр. Аяна
ү эрткен чылдың чедишкинне-
кылдыганы ажилдарын кысказы-би-
ныштыргаш: «Бо шупту кылып чо-
нган ажил чаңгыс Чазактың отчеду-
а шуптувустун кылып чоруткан ажи-
стың түннелдери-дир» — деп, ол
еглээн.

Араазында ТР-ниң Дээди Хуралының
амент) депутаты О.В. Кольчиго-
адунуң талазындан «Тыва — арыг-
ниң болгаш корум-чурумнун девис-
» деп төлөвилелди эки деп демдег-
«Тийлекчи кожууннарга 1 млн. рубль
деткимче-дир. Ынчалза-даа четпес-
ар — күрүнениң муниципалдыг ачы-
лары, уруглар садтары туттунуп ту-
аа болза, ам-даа чедишпейн турар.

оруктарның айыыл чок чоруу дээш, еске-
даа айтырылгалар ам-даа эки чоруттунмай
турар» деп демдеглээн.

Харылзаа, почта ажилдакчылары
айтырылгаларны даргаларга салган. Ко-
жууннарда көдээ чон радио дыңнавайн
турар, кадрлар айтыры — инженер,
техниктер чедишпес. Күрүне лицейин-
ге физика-техниктиг угланышкынның
класстардан ажадарын директорунга
сүмелээр, ТКУ-га база ындыг угланыш-
кынның доозукчуларны эртеминиң аайы-
биле школаларга физика башкылаары-
биле томуйлаар дээн ышкаш айтыры-
лгаларны салган. Улуг-Хемде Хайыракан
даанда цемент заводун тургузарын-
га ол чоок-кавының суурларының чону
чөлшээрешпейн, ыдыктыг дага дээп
болбас дээн чижектиг чугаалар чоруп
турган. Бизнес, экология база шажын
аразында кажан-даа демниг чорбаан.
Тожуга «Лунсин» компаниязы ажилдап
эглээрге база ындыг чугаалар турган,
ынчалза-даа ам ол компанияның ажил-
чорудулгазы республикага ажыктыг, эки
чоруп турар.

Ниитизи-биле эрткен чылдың отчедун
чыылганнар «эки» деп түңнээн.

Алдынай СОЯН.

ТЫВАНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ ШЫЛГАРААН

Тываның спортчулары СФО-нун
спорттун кадыг, дайынчы хевирлери-
ниң чемпионатына чедишкенин ки-
ришкен.

Бо чылдың март 27-29-та Бердск хоо-
райга болган дайынчы демисел тала-
зы-биле (ММА-га) Сибирьниң федерал-
дыг округунун чемпионатына Тываның
чыынды командазы III черни миксфайтка
алган. ММА-ның кайы хамаанчок демисел
маргылдаазы деп адаар ужуражылгала-
рынга бо дээрге Тываның төлээлеринин
чедип алганы баштайгы улуг тийлелге-
зи болур. Республиканың дөрт төлээзи:
Солаңгы Саая болгаш Аян Иргит олар
65,8 килограммга тус-туста алдын болгаш
мөңгүн медальдарны чаалап алгаш,
Ай-Бек Даш-Шиви 70,3 кг-ге эң шырак
деп санаткаш, Аржаан Кыргыс аар
деңзиге — 93 кг-ге түннел маргылдаага
четкеш, тийлекчи болуп үнген.

Сибирь чемпионатына СФО-нун бүгү
регионнарындан спортчулар киришкен,
Тыва аңаа бир дугаар ындыг хөй спортчу-
луг киришкен, маргылдаалар чидиг-даа
болза, миксфайт талазы-биле бодунуң
шырак оолдарының барын көргүскен.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүн медээзи

ТЫВА БИЛЕ БУРЯТИЯ ДУГУРУШКАН

Культура талазы-биле кады
ажылдажылга дугайында дугур-
жулганы Бурятия биле Тыва ара-
зында чарган.

Ол дугуржулгага атты бо чылдың
апрель 2-де ук республикаларның куль-
тура сайыттары Тимур Цыбиков болгаш
Улан-Удэде ажилчын аян-чорук кылып
чоруур Алдар Тамдын салганнар.
«Бистиң регионнарывыстың аразын-
га харылзааларны калбартырынга улам
улуг күштү ол немээр» — деп, сайыттар
санап турарлар.

Бурятия биле Тыва мурнундан
бээр кады ажилдап келген дээр-
зин ат салып тура, демдеглээннөр.
Бистиң республиканың студентиле-
ри Бурятияның өөредилге черлеринге
өөренип, Улан-Удэге болгаш культура
фестивальдарына болгаш культура бай-
ырлалдарына Тыва идепкейлиг киржи-
п, бодунуң бедик мергежилдин болгаш
чонунуң онзагай чүүлдерин көргүзүп
келген.

Дугуржулгага ат салган соонда, та-
лалар тураскаал белектерни солушкан
деп, Бурятияның Культура яамызының
парлалга албаны дыңнаткан. Тимур Цы-
биков коллегазынга Пандидо Хамбо
ламаның албан черинин Россияга
тургустунганының 250 чыл юбилейин-
ге үндүргөн номну, бурят дылга парлат-
тыганын уруглар ырыларының чыынды-
зын болгаш буклеттерни тывыскаан. Тыва
дылга ырлары чогаадырынга бурят
хөгжүмнү ажылгаарына чөлшээрелди
ырларының авторларының Тываның куль-
тура сайыдына бергени онзагай болган.

Аян-чорук кылып чораан үезинде
Тываның культура сайыды Алдар Тамдын
Бурятияның өөредилге черлеринде
өөренип турар чаңгыс чер-чурттуглары-
биле ужурашкан, республиканың нацио-
нал музейинге болгаш национал библио-
теказынга, Байкал ындының чоннарының
этнография музейинге, Бурятияның
опера болгаш балет театрына чораан.

ТР-ниң албан-өзүзунун
сайтызындан.

Улуг Тийлелгениң

Хүннүң медээлери

ТЫВАНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ ШЫЛГАРААН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Республика холушак дайынчы ужуражылгаларга Бүгү-Россия-даа, делегей-даа деңнелдерге ховар кижип келген, чүгле кикбоксер Эчис Сарыглар 2013 чылда MMA-га киришкеш, Россия чемпионатында үшкү чери ээлээн. Ам Эчис-биле кады беш спортчу MMA талазы-биле май 28-те Омскиге болур Россия чемпионатында Тываны төлээлээр апарган.

Сегиржип алышкынның холушак маргылдаазы, азы MMA дээр (англи Mixed Martial Arts деп сөстөн тывылган) кадыг оюнну кайы хамаанчок тулчуушкун азы миксфайт деп адаар. MMA-да янзы-бүрү аргалар, өөредиглер болгаш угланышкыннар кирип турар. Ол дээрже согуз ажыглап тургаш бут кырынга-даа, черге чыдып алгаш-даа демисежир тулчуушкун-дур. Мурнунда ол маргылдааның шош-содаага демей болганындан «хан төгүшкүнүг демисел» деп адап турган. Ооң дүрүмүгө хамаарыштыр улуг шүгүмчүлөп болган соонда ооң эрттирикчилери спортчуларның айыыл чок чоруун бедидери-биле болгаш көрүкчүлери хаара

тудары-биле чамдык кызыгаарлаашкыннарны кириген. Ындыг хемчеглерниң ачызында ол спорттун элээн сайзырап турар хевирлериниң бирээзи апарган.

Россияга миксфайттын мурнунда самбо хурежи кол болуп турган, ооң дайынчы угланышкынын 1938 чылда Совет Армияның тускай салбырлары ажыглаар кылдыр ажылдап кылган. Спорттун демисел уран чүүлүнден самбо удурланышкызының аргаларын дээштиг болгаш дүрген чидирер сорулгалыг аргаларын ажыглаарының талазы-биле MMA-ның амгы негелделерин сагындырар. Оон аңгыда MMA-да хурештин хөй хевирлериниң дайынчылар белеткелиниң эң эки баазасы хостуг хуреш болур дээрзин специалистер санап турар.

Хуреш-биле холбашканындан миксфайт Тывада негепер турар. Бердскиге болган маргылдаага тиелекчи болган тыва спортчуларның хөй кези маңаа хостуг хурешке кижип турган оолдар болур, ооң соонда олар кикбоксингге болгаш хөй аргалыг хурештин өске хевирлеринге киришкенер, ооң сайзыралынче улуг кичээнгейни Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол салып турар.

ГЕОЛОГТУҢ ХУНУ-БИЛЕ БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа республиканың геологтарына профессионал байырлары-биле байыр чедиргенер.

«Бо хун чурт ырак оруктарже үнер болгаш кижип баспаан черлерге ажылдап чоруур, сонуурга болгаш сагыш-сеткили кадыг, эрес-дидим болгаш сорулгалын чедип алыр дээнде туруштуг, боттарының амыдыралын бойдустун чажыттарын илередиринге тураскааткан, күрүнениң минерал-чиг эт баазын тургузуп, ооң хөгжүлдезиниң экономиктиг быжыг үндезиниң салып турар дидим мергежилдин ишчилерин алдаржыдып турар» — деп, ол байыр чедиришкенинде бижээн.

Силерниң мергежилицериниң кижилериниң күрүнениң эрге-ажыктарына кызыгаар чок бараан болурунун чырыткылыг үлегери Россияның геологтарының төөгүзүндө эвээш эвес дээрзин байыр чедиришкенинде демдеглээн. Геологтарның хөй-хөй салгалдарының мога-шылаг чок дилээшкыннериниң түңнелинде Россияның делгем девискээринге чаа-чаа хоорайлар болгаш суурлар, улуг-улуг бүдүрүлгелер тывылган, транспорттун узун оруктары туттунган, девискээрлер шизгээттинген болгаш оларның сайзыралы шапкынчаан.

«Бойдус курлавыры эгээртинмес улуг Тывага чер шинчилекчилериниң ажил-ижи аажок улуг ужуз-дузалыг — деп, байыр чедиришкенинде чу-

гаалап турар. — Геологтарның күженишкыннериниң ачызында Тываның девискээринге дыка хөй казымал байлактар тывылган, олар даг-тывыш үлетпүрүнүн ажылдап турар-даа, төлөвилеттинип турар-даа бүдүрүлгелериниң үндезини болган».

Силерниң ачыңарда ажыктыг казымалдарның курлавыры чылдан чылче хөйү-биле илереттинип турар дээрзин республиканың удуртукчуларының байыр чедиришкенинде демдеглээн. Эрткен чылын Ак-Сугнун чеспорфирий чыдынын шинчилеп дооскан, ооң курлавырын күрүне балансызынче кириген. Төлөвилеттинген бүдүрүлгө күчүзү 37 чыл дургузунда 20 миллион тонна чедер даг-болбаазырадылга комбинатының тудуунга белеткел ажылдары чоруп турар. Улуг-Хем бассейниниң барыын кезээниң төп участогун чедир шинчилээниңден кокстуг хөмүр-даштын курлавыры 800 миллион тонна чедир немешкен. Алдынның, чартык металл рудаларының курлавырларын дилеп тывары аажок көвүдээн.

Республиканың болгаш чурттуң келир үдеги сайзыралына быжыг үндезини тургусушаан, Тываның геологтары улуг болгаш аажок чугула ажылды бүдүрүп турар дээрзин демдеглевишаан, оларга быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, чаа-чаа ажыдышкыннарны, солун оруктарны, чедиришкенин күзээн.

ТР-ниң албан-езузуң сайтызындан.

НАЙЫСЫЛАЛДА КОЖУУН ХҮННЕРИ ЭГЕЛЭЭН

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилели 2015 чылда уламчылап турар. Бо чылдың эгезинде республикага 153 төлөвилелди боттандырган. Бүдүрген бараанның ниити түңү 233 млн. рубль, база 1109 ажылчын олуттар немешкен. Эки эгелээшкенин уламчылаары-биле кожуун хуннерин найысылалга эрттирери чаңчыл апарган.

Эрткен субботада, апрель 4-те, «Сайзырал» рыногунга Каа-Хем биле Таңды кожууннарның сайгарлыкчылары боттарының барааннарын делгеп саткан.

Каа-Хем кожуундан он ийи бараан бүдүрүкчүлери келген. Сүттен кылыгларны Ильинка суурдан «Каа-Хем» КУБ, Сизимден «Сизим» көдээ бүдүрүлгө, Бүрен-Бай-Хаактан арат А.Буянды, Суг-Бажындан «Аржаан» кооперативи, эът аймаан «Каа-Хем» КУБ биле Кундустуг суурдан Г.Монгуштуң арат ажыл-агыйы, ногааны «Сизим» бүдүрүлгези биле Бояровкадан хуу сайгарлык-

чы Н.Огородникова, ары чигирин Сарыг-Септен А.Ремарчук, катчимистен янзы-бүрү кылыгларны «Сизим», хлеб кылыгларын Сарыг-Септен В.Пироговтуң арат ажыл-агыйы, ол-ла суурдан хуу сайгарлыкчы Э.Айвазян, Суг-Бажындан хуу ажыл-агыйлыг Е.Куулар болгаш Сарыг-Септе агротехникумнун башкылары, студентилери далгандан каш янзы аш-чемни кылып бүдүргеш, барааннарын саткан.

Таңды кожууннун Бай-Хаак суурда хуу сайгарлыкчы Татьяна Пашкевичиниң далгандан янзы-бүрү быжырган кылыглары, хлеб, булочка, торттары садып алыкчыларның кичээнгейин хаара туткан. Бо барааннары ооң садыгчылары Марина Иргит биле Шеңне Ондар эккелгеш, делгеп салган. Сүт, ээжегей, чөплек, сметананы Кызыл-Арыгдан арат ажыл-агыйлыг Юбилян Лойгу бүдүрүп турар. Дүрген суурдан Виктор Шлагин ары-чигирин база эккелген. Үстүнде адааным сайгарлыкчылар ажылының та-

ваан салып алган, ам бо хуннерде ажылы шуудаан, арга-дуржулгазы байлак ба бүдүрүкчүлери болду.

Тус черниң бүдүрүкчүлери барааннарын эргип көөргө өртээ 50, 75 рубль. Ээжегей 0,400 граммда 80, 0,20 40 рубль. Саржа өртээ граммның — 100, 0,500 граммда — 200, литрде 380 рубль. Чөплектин 0,250 граммда рубль, граммы улгадыр, база ындыг болур. Хауан ээ 280, чамдык сайгарлыкчы оон улуг, хойнун 270, 300 рубль. Инек ээди 250-280 рубль. Аймааның өртээ каа-хемчилик боорга, садып алыкчы дораан арылдырылган. Каа-Хем хуурайың хоочун чурттары Маадыр-оол, Наталья Могила биле делгелгеде тус чедире барааннарын хоорайжыл эккел, садып турарын эки үнелээш, Каа-Хемниң сүт ээжегейин, сметаназын сат алганнар.

Чонга садып турар аш аймаан шинчилеп көөргө херекселдин дузазы-биле хадазын үргүлчү чорудуп турар мал эмчизи Байырмаа Донгалады. Бо удаада Каа-Хем Таңдыдан «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелиниң жикчилери делгелгени эл турары бо. Оларга 36 төлөк олуттарны тускайлаан араазында субботада Бийик биле Кызыл кожууннарның бараан бүдүрүкчүлери боттары барааннарын делгеп салыр Кызыл хоорай чагыргазының номика эргелелиниң даргазы Серен-Доржу тайылбырлады.

Ася БАЗЫРОВА

Авторнун тырттырган оруктары.

Таңдыдан Марина Иргит, Шеңне Ондар.

Көдээ ажил-агый: ЧИЗЕЛЭЭШКИН

2016 чылда Бүгү-Россияның көдээ ажил-агый чизезин белеткээриниң болгаш ону эрттирериниң талазы-биле республика комиссиязын Тываның Чазаа тургускан.

Ооң дугайында хүлээп алдыгдан шийтпирге комиссияны Чазак Даргазының көдээ ажил-агыйны харылап турар оралакчызы Шолбан-оол Иргит удуртур дээрзин айыткан. Комиссияның составында Тываның кол-кол яамаларының, ведомстволарының, а ол ыш-каш эрге-чагырганың федералдыг органның девискээр салбырларының удуртукчулары кирген. Ылаңгыя 2015 чылда чизеге кирер объектилерниң даңзын тургузар, оларны участоктарга каттыштырар болгаш чизечилерниң ажылын, муниципалдыг тургузулгарга кожуун чизезин эрттирерин организастаарлар.

Бүгү-Россияның көдээ ажил-агый чизези 2016 чылдың июль 1-ден август 15-ке чедир болур. Ооң сорулгалы — чурттуң, регионнарның болгаш муниципалдыг тургузуп бүрүзүнүн көдээ ажил-агыйының байдалының болгаш тургузуунун дугайында, көдээ ажил-агыйының чериниң, тарылга шөлдериниң, садтарның, малдың, куштуң баш санының

болгаш өске-даа чүүлдериниң дугайында шын медээлерни чыыры. Чизе көдээ ажил-агыйының бараанының бүгү бүдүрүкчүлериңе — көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрери-биле ажыглаар кылдыр көдүрген чер участоктарының эзлеринге азы хөлезиге алган юридиктиг болгаш хуу кижилерге хамааржыр. Ол дээрже көдээ ажил-агый организациялары, тараачын (фермер) ажил-агыйлар, хуу сайгарлыкчылар, хамаатыларның коммерцияга хамаарышпас хуу дузалал ажил-агыйлары, сад, огород болгаш дача каттыжышкыннары-дыр.

Федералдыг хоойлу езугаар алырга, чизеге бүгү бүдүрүлгелер киржир хүлээлгелиг. Хамаатылар боттарында бар чүүлдерни эки тура-биле дыңнадыр. Ол дыңнадылгарда күш-ажыл курлавырларының болгаш ооң демографтыг байдалының дугайында, чер курлавырларының болгаш оларның ажыгалының дугайында, көдээ ажил-агый культураларының болгаш хөй чылдыг өзүмнерниң шөлүнүн дугайында, малдың баш санының, продукция садыглаашкынының, көдээ ажил-агый техниказының болгаш бүдүрүлгө тудугларының барының, амгы үениң технологияларын ажыглап турарының,

ажыл-агый чорудулгазын боттандырының байдалдары болгаш өске-даа чүүлдер дугайында медээлер кирип турар.

Чизениң медээлериниң чорудуу болдулары-биле хуу оларны ат чок, тодаргай адр билдинмес кылдыр долдуруу ол үндүрүгүн хемчээлинге кадыг-даа хамаарылга чок болуу айыткан дээрзин Тыва статистика ийлыбырлап турар. Көдээ ажил-агыйда байдалдың дугайында эң шын медээлерни алыры-биле Бүгү-Россияның көдээ ажил-агый чизезин чорудар. Он чыл боорга, 2006 чылда эрттирген чизениң медээлерин кайнаары дамчытпаан, үндүрүлгелерге саттар чедирбээн дээрзин амгы рал көргүскен.

Көдээ ажил-агый организациялары чизе хуудустары боттары долдуруу азы медээ электроннуг хевирге Росстатта web-чыылда системазын да чыштыр кирип болур. Хуу дузалал ажил-агыйын чорудуп турар хамаатыларны 2016 чылда чизези-биле планшеттиг компьютерлерни бир дугаар ажыглап ол чорук медээлерни чыырыныштарынын бедидер болгаш сат түңнерни чыырының болгаш ажылдап кылырының чорудууларын дүргедидер.

gov.tuva.ru

Хуужудулга дугайында

Тайылбырлыг интервью

Чуртталга фондузунун элевир чок хуужудулгазының дугайында Тыва Республика талазы-биле күрүне бүрткелли, кадастр болгаш картографияның федералдык албанының эргелелин чуртукчузунуң дузалакчызы Долаана Артынадан со-
ургаан айтырыгларымны ылым.

— Ажыл-чорудулгачар-биле кыштырыптар силер бе, Долаана Каң-ооловна.

— Бистиң эргелел тус-тузунда ыягы килдистерлиг. Бажың-тат хуужударының талазы-биле килдистиң специализи мен. Хуужулга дээрже хуу өнчүже шимчeves эт-хөреңгини төлевир ха дамчыдары. Чүгле хуужу-га чорудулгазын эрттирген да, ынчан чурттаар оран-саваның ээзи болур силер. Ын-кандыг-даа садыглажыш-кылып болур (садар, өске бээр, чагыг бижир), үнү кымга-даа бүрткедип тур. «Россия Федерациязының чуртталга кодекизиниң күштүг үп киргениниң дугайында» федералдыг хоойлунуң 2 чүү-е өскерилгелер кириер ду-нда» 2013 чылдың фев-25-те Федералдыг хоойлу-га тур хамаатыларның халас ду-улгазының чурттаар оран-саваның социал хөлезиниң хуу-ла керээзиниң талазы-биле ээзи 2 чыл узаткан, өскээр-лаарга, 2015 чылдың март-едир дээр. Хуужудулга 1991-га эгелээр, ооң хуусаазын чылдың январь 1-де төнер-ыр айыткан. Ооң соонда аш-даа катап узадып келген, чылдың март 1-ге чедир, чылдың март 1, бо чылдың 1-де доостур турган, ам чылдың март 1-ге чедир ып каан.

— Чурттаар оран-саваны хуужудуп ап болурул?

— Хуужудуп турар чуртталга-нында (киир бижиттинген) үкел учедунда турар кижил-хуужудулгага киржип болур. Ынчалза-даа чурттап турар-лериң чөлшээрелин алы-ргөжөк чугула. Бир эвес өг-ниң кежигүнү хуужудулга-ринден ойталаар болза, ол чурттаар оран-саваны өг-ниң өске кежигүннери хуужу-лырынга чөлшээрелин берип дугайында бүзүрөттүрген мел чөлшээрелин бээр. Өг-ниң кежигүннери хуужудул-гөпшээрелин бербейн турар хуужудулгага удур болган-ылгада чурттаар оран-сав-а-у-жудары болдунмас.

— Кандыг арга-биле хуу кылдыр ап болур?

— Хамаатының чурттаар оран-саваны бодунуң өнчүзү кылдыр-ыдып бээрде хуужудулганың-ын тус чер чагыргазы-биле, атының ажылдап турар ал-гери, бүдүрүлгө-биле чарар. Соонда херек ужурулг до-м-тилерин белеткеп алгаш, онда азы хоорайда харыы-турар албан черинге ду-Бир ай дургузунда манаар. Республика талазы-биле-еестриң Тывада эргеле-шимчeves өнчүнү Чаңгыс-үрүне даңзызынче кириген-ден эгелеп чурттаар оран-

Д.К.АРТЫНА.

саваның ээзи кылдыр санадыр.

— Кандыг документи-лер херек ирги, Долаана Каң-ооловна?

— Бир эвес күрүнениң азы му-ниципалдыг өнчүнүң ээзи эргези-таварылгада азы ажыл-агыйны-чорудар азы дүрген эргелеп-баш-караарыга хамаатыга дамчыдып-берген чурттаар оран-сав-а-чаңгыс аай күрүне бүрткелли эрткенде:

Күрүне эрге-чагырга органы-га азы тус чер бот-башкарыл-га органыга, бүдүрүлгө болгаш ал-бан черинге, чурттаар оран-сав-аны күрүнениң азы муниципалдыг-өнчүден бодунче шилчидериниң-күрүне бүрткеллиниң дугайында-хамаатының билдиришкени-херек.

Чурттаар оран-сав-ага күрү-нениң азы муниципалдыг эргениң-тургустунуп келгенин бадыткап-турар документи-лер, ындыг до-ку-ментилерге күрүнениң азы му-ниципалдыг өнчүнүң даңзызындан-ушта бижидилге бооп болур.

Күрүнениң азы муниципал-дыг өнчүнүң эргезиниң күрүне-бүрткелли хары угда чоруткан-таварылгада азы ажыл-агый-чорудулгазының эргезин азы-дүрген эргелеп-башкаарыга-хамаатыга дамчыдып берген-таварылгада чурттаар оран-сав-а-хамаатының эргезинче дамчып-кирер.

Күрүне эргезиниң күрүне-бүрткеллиниң азы муниципал-дыг өнчүнүң азы ажыл-агыйны-чорударының эргези азы дүрген-эргелеп-башкаарының дугайында-күрүнениң эрге-чагыргазы-га азы тус чер бот-башкарыл-га органыга, бүдүрүлгө, албан-черинге хамаатының билдириш-кени турар.

Чурттаар оран-саваны күрү-нениң азы муниципалдыг өнчүден-шилчидер күрүне бүрткеллиниң-дугайында хамаатының күрүне-эрге-чагырга органыга азы тус-чер бот-башкарыл-га органыга билдиришкени база херек.

Күрүне эрге-чагырга органы-га азы тус чер бот-башкарыл-га органының соңуургалын төлээ-леп турар бүрүн эргелиг ки-жиги бадыткап турар докумен-тилер (соңгуттурганының, то-муйлаанының дугайында) бир-ле-болза күрүне эрге-чагырга ор-ганы азы тус чер бот-башкарыл-га органының соңуургалын төлээ-леп турар бүзүрөттүрген киж-болур.

Үстүнде айыттыг-ан до-ку-ментилерден аңгыда, кандыг-даа-таварылгада дараазында до-ку-ментилерни кириер:

1. Чурттаар оран-сав-а күрүне бүрткеллиниң эргези-дээр күрүнениң каайлы үндүрүүн-хамаатының төлээнин бадыткап-турар документ (2015 чылдың-январь 1-ден эгелеп 2000 рубль);

2. Социал хөлезилел керээ-зи, бир эвес хамааты 2005 чылдың-январь 3-түн соонда киир бижит-тингенде;

3. Хуужудулганың керээзи (ийи хоолгага);

4. Квартира талазы-биле кар-точка (бажың дептеринден ушта-бижидилге (бодунуң күзели-биле));

5. Шимчeves өнчүнү хуу-жуктан адресиниң талазы-биле-бүрткээр үезинге чедир 1991-чылдан бүрткээр эргезиниң чурт-тап турар чериниң талазы-биле (киир бижиткен) бүрткээр фак-тыны бадыткап турар докумен-т. Ындыг документ эргежөк чугула-болган таварылгада, бир эвес-хамааты 1991 чылдың апрель-7-ниң соонда бүрткеткен черин-солаанда;

6. Шимчeves өнчүнү хуу-жуктан адресиниң талазы-биле-бүрткээр үезинге чедир 1991-чылдан бүрткээр эргезиниң чурт-тап турар чериниң талазы-биле (киир бижиткен) бүрткээр фак-тыны бадыткап турар доку-мент. Бир эвес ындыг документ-эргежөк чугула болганда, бир эвес-хамааты 1991 чылдың апрель-7-ниң соонда бүрткеткен черин-солаан таварылгада;

7. 1991 чылдың апрель 7-ниң-бүрткел үезинден чурттаар оран-саваны хамааты мооң мурну-да хуужутпаанының дугайында-справка;

8. Бир эвес хамааты хуужу-дулгага киржип тургаш азырап-алган уруглуг болза, ындыг та-варылгада күрүне эрге-чагырга-органнарыга ону бадыткап турар-документ;

9. Чурттаар оран-саваны хуу-жударына эргези бар кижиниң-бижимел ойталааны, ынчалза-даа ындыг эргеден ойталаанының-дугайында;

10. Күрүне эрге-чагырга ор-ганнарының чөлшээрээни, бир-эвес назы четпээр уруглар киир-бижиттинген болза (18 харга-chedir) олар чурттаар оран-сав-а хуужудулгазына киришпес.

Эргелелдин сайтызындан-күрүне бүрткеллиниң эргежөк чу-гула эргезин билип алыр болгаш-документилерниң даңзызы-биле-таныжар. Күрүне бүрткеллине-дужаар документи-лерни бижидилгезин баш бурунгаар Күрүне

даңзызының сайтызындан боду-билип алыр.

— Бир эвес чурттап оран-бажыңын хуужудуп четтикпээр-таварылгада канчаарыл?

— 2014 чылдың июль айда-хуужудулганың 23 чылы бол-ган. РСФСР Дээди Совети «РСФСР-ге чуртталга фондузун-хуужударының дугайында» хоой-луну хүлээр алган. Хуужудулганың-хемчээрли калбарганындан Хоой-луну чаңгыс эвес удаа эде кы-лыр ужурга таварышкан, ооң-соонда кызырган болгаш чурт-таар оран-саваны хуужударын-шуут-ла төндүр тургускан. Чурт-таар оран-саваны хуужудар хуу-саазын чаңгыс эвес удаа уза-дып келген. № 16 Федералдыг-хоойлунуң 1 чүүлүнде «Федералдыг хоойлунуң 2 кезээнге-өскерилгелерни кириериниң дуга-йында «Россия Федерациязының-Чуртталга кодекизиниң күштүг-болдуруп кириериниң дугайында»-өскерилгелерни кириген болгаш-орта дүүштүр 2015 чылдың март

муниципалдыг өнчүден чурттаар-оран-саваның тудугларын халас-дамчыдып бээрин тодаратка-ны-биле чурттаар оран-саваны-хуужудар.

Хамаатының өнчүзүнге чурт-таар оран-саваны дамчыдып бээр-дугайында хуужудулга керээзин-бөдүүн бижимел хевирге долду-рар. Садып алган чурттаар оран-сав-ага өнчүнүң эргезин, шимчeves-өнчүгө болгаш ооң-биле садыг-лаашкынны кылган Чаңгыс аай-күрүне даңзызынга эргезиниң-күрүне бүрткелли чоруткан-үезинден тургустунар. Хуужудулга-чүрумунга дүүштүр хамаатының-өнчүзүнге чурттаар оран-саваны-дамчыдып бергениниң дугайында-керээге үндезилеп садып алыр-болгаш ынчан шимчeves өнчүнүң-объектизинге күрүне бүрткелли-чорудар.

Хамаатының чуртталга тудуун-га өнчү эргези тургустунуп келген-аргазынга үндезилеп ол бир-чурттаар оран-саваны хуужудары-чуртталга хамаарылгаларының

99

Ээлеп турар чурттаар оран-сав-аны хуужударын өг-бүлениң шупту-кежигүннери шиитпирлээр, кымны-даа-албадаар эргези чок. Өг-бүлениң бир-кежигүнү хуужудулгадан ойталаан-болза, өг-бүлениң арткан кежигүннери-ээлеп турган чурттаар оран-саваны-хуужудар эргелиг.

1-ге чедир халас хуужудулганы-узаткан турган.

2014 чылдың январь 1-ден-сентябрь 30-ге чедир үеде Тыва-Республика талазы-биле күрүне-бүрткелли, кадастр болгаш кар-тографияның Федералдыг ал-банының эргелелинге чурттаар-оран-саваны хуужудар үндезинге-садып алган, чурттаар оран-сав-аны бодунуң эргезинге күрүне-бүрткелли чорудар дугайында-983 билдиришкени кирген. Ол-ла-үениң иштинде чурттаар оран-сав-аны хуужудар керээге үндезилеп-садып алгаш, чурттаар оран-сав-аны бодунуң эргезинге 808 киж-бүрткеткен.

Эргени ажыглаар практи-кага дүүштүр «Россия Федера-циязынга чуртталга фондузун-хуужударының дугайында» хоой-луга үндезилеп болгаш өске-даа хүлээр алган нормативтиг-актыларга үндезилеп, РФ-тиң-хамаатыларының ында чурттар-өнчүзүнге күрүнениң болгаш

тургусканы холбажыр. Ооң-биле-чөргөлештир, чуртталга фон-дузун хуужудары — ол чору-дуга кызыгаарлаттыг-даа болза, ынчалза-даа ол 2016-чылдың март 1-ге чедир улам-чылаар. Баштай ону тайылбыр-лаар апаар «Россия Федера-циязынга чуртталга фондузун-хуужударының дугайында» РФ-тиң Хоойлузунда көрдүнгени-болза, эки туразы-биле өскээр-чугаалаарга, бодунуң көрдүнгени-биле шиитпирлээр аңаа бердин-ген эргени ажыглаар бе азы чок. Ындыг болганда, хамаатыларның-чамдык кезии хуужударын боду-шиитпирлээр азы ээлеп турар-чурттаар оран-сав-а чок, бир-ле-болза чурттаар оран-саваны-өнчү эргези чокка ажыглаар, а-чурттаар оран-сав-а тудуун хөлези-керээзи-биле ажыглаар.

Хуужудулганың кол сорул-газы чурттаар оран-саваны эки-тура-биле ажыглаары болур. Үстүнде адаттыг-ан Хоойлунуң-1 чүүлүнде айтып турары болза, «хамаатыга өнчүнү эки тураның-хевиринге дамчыдып бээр» өскээр-чугаалаарга, айтырыгны-чөптүг шиитпирлээр таварылгада, өг-бүлениң кайы-бир кежигүнү-хуужудулгага киржирин боттан-дырар азы киришпезин. Ээлеп-турар чурттаар оран-саваны хуу-жударын оларның өг-бүлениң-шупту кежигүннери шиитпирлээр, кымны-даа албадаар эргези-чок. Өг-бүлениң бир кежигүнү-хуужудулгадан ойталаан болза, өг-бүлениң арткан кежигүннери-ээлеп турган чурттаар оран-сав-аны хуужудар эргелиг.

— Айтырыгларга харыялап-бергениңер дээр четтирдим, Долаана Каң-ооловна.

Анисья ТЮЛЮШ-чугаалашкан.

Тиелелгениң 70 чылынга

ЧАА-ХӨЛДҮН МААДЫР УРУУ

Ада-чурттуң Улуг дайынынче шилиттинген тыва эрес-дидим, эки турачы он кыстарның бирээзи — Оюн Поля Чизепей уруу. Хууда карточказында ынчаар бижээн. Шынында ону бот хакас ие Степанида Еремеевна Урокова 1915 чылда Чаа-Хөлгө божаан. Азыраан ачазының аайы-биле а-фамилиязы Полина Оюн апарган. Амыдыралының аайы-биле 1920 чылда өг-бүлө Тандыже көшкен. Ашаа Чизепей Түсүпейович Оюн Ишлики херектер шугумунга ажылының аайы-биле 1925 чыл үезинде Кызылга келген. Полина Оюн Кызылдың каттышкан школын дооскаш, Улан-Удэге ажыл-чын факультеттин бухгалтерия салбырынга өөрөнгөн. Кызылга үлөттүр-тудуг яамызынга шаңнал-макталдыг бухгалтерлеп ажылдап тургаш, дайынче баар изиг күзелин өске эштери-биле кады илередип, шилиттингеш, ыдык дайынче эки тура-биле аъттанган. Ынчан ол ТАР-ның Нам кижигүнүгө кандидат турган. Амы-тынын артынга каал, өлүм-чидимниг, каржы-дошкун тулчуушкуннарның берге оруктарын маадырлыгы-биле эрткеш, он чалыы кыстар тиелелгелиг, мени чанып келген.

Полина Оюннуң авазы Чизепей Түсүпейович-биле өг-бүлө тударда, Поля уруу биле Семен оглу бар турган. Семен Кызылдың каттышкан школынга өөрөнгөн тургаш-ла, чайлаг школынынга башкылап эгелзэн. Тываның Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Улуг башкым Уру-Аяк» деп очертинде «1938 чылда Ийи-Талга чайлаг школынынга ак шырайлыг, кончуг чараш, аныяк эр Семен Оюн башкылап келген. Кичээлдер соонда Сема башкы баштады, эмдик шары-

лар мунуп өөредир бис. Шары чеже-даа мөөп турда, башкывыс черле аңдарылбас, харын будун десептирлеп, шарының тас колдуктарынче буттары-биле кижиргендирер, боду кукуннагылаар. Такаа эмдик шары мунуп өөрөнгөн башкы, кижиге кайгаар чүве-ле болгай» деп бижээн.

Угбазы Полинаның аваан-гыр-кашлагайын, эрес-дидимин дөззэн-дир. Бичиизинден-не орлан-шоваа, өөредилге-эртемге сундулуг болганы-биле Полина эки турачылар одуруунга киргени ол.

1946 чылда К-Э.Кудажы башкы училищезинге өөрөнгөн киргеш, Иркутскиниң башкы институтун дооскан, төөгү башкызы Семен Чизепейович Урокова катап база башкылаткан.

Степанида Еремеевна биле Чизепей Түсүпейович өске-даа ажы-төлүн эртем-билигиги, төлөптүг кижилер кылдыр кижизиткен.

1960 чылда Бай-Тайганың Бай-Тал суурнуң клувунга ужуражылгага 36 харлыг эки турачы Дарья Намзырайовна Куулар дайынчы оруктары канчаар эрткен, Полина Оюн эжиниң болгаш өске-даа өөрүнүң тулчуушкуннар үезинде маадырлыг оруктарын чылыг-чымчак сагынганын хоочун журналист башкы Бараат Делег-оол «Оннуң бирээзи — Бай-Тайга кызы» деп статьясынга 2014 чылдың ноябрьда «Шын» солунга чырыткан.

Тыва эки турачы эскадроннуң 2-ги взводунуң командириниң дузалакчызы Чаа-Хөлден Андрей Навачыганович Сундуй — фронтовик он эрес-дидим кыстарны чоок билдир дайынчының бирээзи. Полина Оюн — санинструктор уругларның эң улуг назылыы. Шилгедек, аксы-

маар шырайлыг, чаражы хөлчөк. Эки турачылар шупту чыгыы «Поля угбай» деп хундулеп чугаалажыр. Үениң байдалы-биле бедик культурулуг, эртем-билигиги, орус, хакас, тыва дылдарны арыг билдир, хөй-ниитичи, танчылаарынга, ырлаарынга аажок ынак деп 2005 чылда меңээ Андрей Навачыганович таныштырып чугаалаан ийин.

Чаа-Хөл школының чанында «Чаа-Хөлдүн эки турачылары» тураскаалга Полина Чизепейовна Оюннуң ат-сывы билдинмес чылдагаан-биле кири бижиттинмээн. Тураскаалдың үндөзилекчизи хоочун башкы Виктор Седипович Кызыл-оол Москва чоогунда Тверь хоорайда эртемден уругларының чанынга чурттап берген. Ооң-биле телефоннажып, сүмөлөшкөш, Тиелелгениң 60 чылында немей бижип кириген.

Амгы үеде Чаа-Хөлде чурттап орар 75 хар үезинде хоочун башкы Клара Монгушевна Саая эрткен чүс чылдың дөртөн чылдар төнчүзүндөн бежен чылдар эгезинге чедир Чаа-Хөлгө Полина Оюнну чоок билдир чораан. Полина өөнүң ээзи Шырып-биле иелээ чайжок ажылдыг турган боор, элээди өөреникчи Клара биле эки оларның бичижек бажыңының печказын одаар турган. Ынчан бичии уруглар улуг улус-биле шоолуг чугаалашпас, ынчангаш Полина Оюнну эки турачы дайынчы деп орта билбес-даа турган. Клара 1954 чылда 7 класс дооскаш, Кызылдың башкы училищезинге өөрөнгөн чоруткан, оон улаштыр өске кожуунга ажылдап, чурттап чорааш, төрели Полина Оюн-биле харылзаазы үзүлгөн.

Чаа-Хөл кожуунуң Кызыл-Дар сумузуңуң даргазынга үш удаа сонгудуп чораан Мария Михайлов-

на Кара-Сал-биле Чаа-Хөлдүн эки турачы дайынчыларының дугайында хөөрөшкөш, мен: «Он эрес-дидим, чалыы кыстарның бирээзи Чаа-Хөлден Оюн Поляны билдир улуг назылыг кижилер артпаан. Кажан мөчээни, кайда ажаганы база билдинмес» — дээримге, Мария Михайловна: «Ол Полина Чизепейовна мээң чаавам кижиге болган. Ынчан бичии турганымдан эки сагынмазым кончуг-дур — дээш, улай чугааланды. — Кырган-ачамны Ондар Базаң дээр, ачам Михаил Ондарович Борбак, а кады төрзөн акызын Михаил Базаңович дээр. Михаил деп атка кончуг ынак улус болган. Мээң кады төрзөн дунмам Борбак Маадыр-оолдун оглунуң ады база Михаил».

Мария Михайловнаны (Маша беш харлыг турда) Михаил Базаңович биле Полина Чизепейовна Шырыптар азырандыга алган. Полина Чизепейовна Михаил Базаңович-биле өлгөнгөш, фамилиязы Шырып апарган. Бичии Маша ынчан угаан кире берген. Азыраан авазының чажы дискке чедер чыгыы узун, чоонун уттаан. Азырап чораан иезиниң чааскаан тырттырган болгаш улустар-биле-даа тырттырган фото-чуруктары бар турган. 1980 чылдар ортанында Ак-Туругдан Кызыл-Даже ажыл-амыдырал аайы-биле көжүп чорда, хөй орун-дөжек, хептер кырынга салып каан фотоальбом хат-салгынга машина кырындан аңдарлып калган болган. Эртенинде өөнүң ээзи-биле орук дургаар дилээш, тыппаанынга хомудаан.

Полина Чизепейовнаның авазы Степанида Ермолаевна Урокова (Полина Оюннуң дайынче чоруурда карточказында Еремеевна деп бижээн) 1959 чылдың

август 2-де 69 харлыында тууа хенертен мөчээ. Уруу Поля Чизепейовна Шырып, авазы соонда ийи неделя болгаш, август 14-те 44 харлыында база тууа хенертен мөчээ. Өлгөн бичии хакас омактыг диген. Дайынчылары илдендинден ийиги бөлүк инвалиди болган соонда бичии чыл чурттаан. Эрес-дидим маадырлыгының чүрээ сокпаларына чедир каш секундлар кында дайынча тулчуушкуннар сыылаан октарны, ында-мын чазылган снарядтарны, кулак, частышкыннарны, малгаларны, чыттыр шаптырган дөгө кээп дүшкүлзөн солдаттары, рак чивеш аразында сагынган, чадавас.

Чаа-Хөлдүн маадыр уруу, ийинче баарда Поля Оюн Чизепейовна биле Полина Урокова сөөлгү ады-сывы Полина Чизепейовна Шырыпты кайда ажааган орта билдинмес. Чаа-Хөл шынынга чайын долуп келир хөөрө далайың чалгылары кам-хайы чок чүлгү шаап каалкан-даа чадавас.

Эрес-дидим эки турачылыгы, ылаңгыяда он кыстар дайынчыларны көргөн, дыннак кыс-даа бол, билдир кижиге ийи-чаңгыс арткылаан. Ах төл салгакчылары, ыр-чоккуну улугу-даа чоруур болт. Ажыттынмаан документтер бар база чадавас. Ынчангаш кыс хиндиктиг, ие-чаш чара маадырларының дайынча даа, тайбың-даа үеде ажыл-амыдыралының, эш-өөрү дугайында айтыртынып, номчудилеп, сактышкыннарны чыда бижиири күзенчиг.

Дегут ДЕМЧИ
Чаа-Хөл уруу

ДУЗАЛАМЧЫМ — АСКЫР ДАГАА

Тывага акы-дунма ССРЭ-же фашисттер Германия оор езу-биле халдаан дугайында медээ Улуг-Хем кожуунуң Белдир-Кежи суурга дораан-на дыңналы берген. Суурнуң орус, тыва чурттакчылары чыгып, хуралдаан-даа чүве. Ук хуралга суурнуң улуг назы-харлыгының бирээзи, суму даргалап чораан Кыргыс Санчы-Бүдүп туруп келгеш:

— Улуг Ада-чурт ССРЭ-же халдаары дээрке калчаа чорук-тур. Бо дайынга Совет Эвилели ыявыла тиелеп үнер, көргөй-даа бис — деп чугаалаарга, чон адыш часкап хүлээп алды.

Араттың революстуг аныяктарының эвилелиниң кижигүнү Дагба-Доржу оглу Алдын-оол:

— Бак ералыг фашистерни чылча шавар дээш, бүгү Тываның чону совет улус-биле кады туржур бис. Окту-боону холга туткаш, хосталга дээш демисежиринге Араттың революстуг аныяктарының эвилелиниң кижигүннери белен — дээрке, аныяк оолдар, уруглар ону деткип турдулар.

— Берге болгаш айыылдыг үе келгендир. Улуг Ада-чуртувус ССРЭ-биле демнежи, дүн-хүн дивейн, ажылдаар ужурул бис — деп, «Кызыл Тук» мал-чер эвилелиниң даргазы Кыргыс Сырбыкай түңгөдү.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэн соонда, суурнуң амыдыралы шуут-ла өскерилген. Аныяктарның хол бөмбүү ойнаар шөлү курулган.

Акым Сундуй хемден улуг кадыргы сырткыштып эккелгеш, ону аштааш, хайындыргаш:

— Тергин амданныг балык-тыр — дээш, ооң-биле мени чегерип: — Мени шеригке кыйгырткан. Аваң, ачаңга кызып дузалажып турар сен — деп, чагып-даа турду.

Акым, Кара-Базыр, Чолдак-Базыр дээш, өске-даа шериг назынныг оолдарны Шагаан-Арыг хоорайже, оон улаштыр Кызылче шеригке келдиртип апарган.

Бир хүн суурга кыры ажык чийик машина

халып келген. Оон шериг хептиг Тока дарга дүжүп кээрке, Сырбыкай баштаан кезек кижиге уткуп алды.

Суурнуң чону, Калбак-Чыраа ынчаар көжүп чурттаан араттар база суурнуң кедээ-зинде ногаан шыкка чыгып келген. Тока улуг карта азып алгаш, дайын чорудулгазында байдалды тайылбырлааш:

— Тываның арат чону Кызыл Шериге дузаламчы көргүзери-биле көдүрлүп үнгөн. Маңаа кижиге бүрүзү киржилгелиг болур ужурул — деп чугаалааны кулактарымда амга чедир дыңналып чоруур болдур ийин.

Чээрби арбанныг Шагаан-Арыг сумузуңуң арат чонунуң дузаламчы белектерин Белдир-Кежи суурга турган кожуун дээрбениң делгем складынга чыып турган чүве. Кышкы үеде чыылган белектерни хөй шанагыг аъттарлыг «кызыл коыш-ка» чүдүргөш, Кызылга чедирип турдулар. Ачам ол коыштарны чедиржип шаг болган. Хуна дарганың оглу Данзын-оол акый улуг кара ады-биле тожуларның белектерин Би-Хем куду сөөртүп эккел турган. Ол дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде күш-ажылчы медаль-биле шаңнаткан чүве, медальдың адын чиге сагынмайн-дыр мен.

Дузаламчы чыылдазынга чон улуг, аныяк чок кирип турган. Бир катап белек чыып турда, кончуг чараш, алдынналчак аскыр дагаамны белек кылдыр берген мен. Ол дээш даңзыга хол жүжү база салыр чораан. Маадырлыг Кызыл Шериге дузаламчы белек чыылдазынга ынчаар киришкенимге чоргаарланып чоруур мен. Карташов оглу Коля, дээрбе ажылчыны Тадар-оолдун оглу Гриша база белектер берип турдулар. Белдир-Кежи суурнуң орус, тыва бичии оолдары боттарывыс шаавыс-биле Кызыл Шериге дузалап, Улуг Тиелелгеге боттарывыстың үлүвүстү киригенивис ол-дур.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ,
хоочун журналист, ТР-ниң алдар-
лыг ажылдакчызы.

МЭЭНҮЛҮМ — ТАРАА

Чазын чүве, март ай үези боор. Бора-Тайга суурга улуг хурал болур деп, суму тергилдекчизи Ооржак Чүлдүм дарга чарлап чоруткан. Хөлчүктүн кезек аалдарының улузу чыгып алгаш, хурал баар деп баарга, ачамны эдерип туруп бээримге:

— Бора богбаны эзертеп мунуп ал — дээш.

Хөлчүктү куду баткаш, Ак хемге кирип кээривиске, оруктун ол-бо талазында теректерде бижиктиг улуг саазыннар азып каан тур.

— Чүнү бижип каан чоор? — деп, ачамдан айтырарымга:

— «Крымнарны» базарынга бүгү-ле чүлдүр-биле дузалаңар деп кыйгырып турары ол-дур — деп тайылбырлады.

Элзэн боданып чорааш:

— Мен ышкаш кижиге чүнүң-биле дузалаар? — деп айтырдым.

— Сен база дузалаар сен — деп, ачам чугаалады. — Чазын, чайын тараа тарып өстүреринге, күзүн дүжүдүн ажаарыңа дузалажыр сен. Ол тарааны Кызыл Шериге бээривиске, дузаң ол боор.

Ачам, акым суугар дөрт шаң хире черни суугаргаш, чаңгыс бистиг андазын-биле чаргаш, чаажы кончуг Деге-Доруг адывыска илири сөөрткөш, аңдарган черни меңээ илииртедип каан. Чайын тарааны суугаржып, тараа аразында үнгөн чашпаннарны аштап турдум.

Ачам Улуг-Ажык деп черге хуралга чорааш келгеш:

— Кызыл Шериге дузаламчы кылдыр аъттар бээр-дир бис. Беш аът эккээр сен деп Чүлдүм дарга айтышкын берди — деп чугаалады. — Эң эки чоруктуг, бедик, шыырак аъттарны шилип алыр чүве-дир.

Эртенинде акым-биле аалдың чылгызын бөле хавырып эккелген бис. Ачавыс ак майыктыг чүгүрүк кара адывыс баштады эң эки беш аъттарны тудуп алды. Оларны аргамчыга кожоландыр баглааш, Улуг-Ажык

кайы сен дээш, сүрүп чорупкан бис. Айтты шилип ап турар кижилер чыкпак ала адывысты, чавыс-тыр дээш, дедир бериптиге арктаннарын шилип алган.

Бир дарга:

— Шилиттинген аъттарны Чалбак-Хараганга чедир сүрүп чедирер кижилер хере Кымнар баарыл? — деп чугаалады.

Суму даргазы Чүлдүм аъттар сүрер кижилерни адап бадырды. Оларның аразында ачам Ховалыг Чаш-оол база бар болду. Ачмунарым кончуг болгаш, эзэреп турган ачамны эдерип, сүржүр болдум. Аъттарны алды кижиге хөй аъттарны Шивээни куду ары деп хай деп бадыргаш, Чалбак-Хараганга сүрүп чедирдивис. Аңаа Кызыл Шериге чорудар аъттарны чыып турган.

Чеди ай төнчүзү сес айның чазында Аалдар чайлаптардан күзеглерге көжүп кирип келген. Чазын тарааш, чайын суугарып, ажаап чайлаан тараавысты дүжүдүп ажаап алыр үе келген. Ыргак хол кадырыңа биле тараа кесчип тургаш, салаам балыткан алган мен. Акыларым, ачам суугар тарааны шуптузун кезип алырга, тарааны бастырып эгелзэн бис. Тараа бастырган шарыларны бажын мунуп, оларны хай деп турдум. Үч хонук дургузунда тараавысты шуптузун бастырып, арыглап алдывыс. Ачавыс аалдар кончуг улуг дөрт барбалар эккелген. Эң арыг кызыл-тасты долдур ургаш, ийи шарыга чүдүргөш, Кызыл Шериге дуза кылдыр дужаар дээш, Сүт-Хөл дээр кожуун төвүнчү бадыптывыс. Аңаа келгеш, Өргөжик деп шарыг акыйга деңзилеп хүлээткөш, аңаа уруп берген бис. Кызыл Шериге мээң дуза тараада болган.

Дайындан дириг эеп келген маадыр эки турачыны эң баштай 1945 чылдың чынында Биче-Хөлчүк деп черге көргөн мен. Ол — Саая Медипович Соспукай деп ордон медальдыг кижиге.

Норбу ЧАШ-ООЛ

күш-ажылдың 79 харлыг хоочуну

ОГОРОДТАН ТАРЫЫЛЫҢАР

Кызылдың оң талакы эриинде кудумчуларның бирээзинде бажында Россияның көдээ ажил-агый төвүнүн республика салбыры ажилдап турар. Куруненин бо бюджет албан чери үрезиннер өстүрер болгаш үнүштер камгалаар сорулгалыг кылдыр тургустунган. РФ-тиң Көдээ ажил-агый яамызының үрезиннер болгаш үнүштер камгалаарының политиказынга үлүүн кириеринден аңгыда, тус албан чери көдээ ажил-агыйның хөгжүлдээзиниң 2013-2020 чылга чедир программасында көрдүнгөн хемчеглерни боттандыраар дээш, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге, араттарга, фермерлерге, хуу кижилерге ачы-дузаны чедирип турар.

Людмила Николаевна Юркова удурткан төптө ажилдап турар специалистерниң хуузу — дээди, 13 хуузу ортумак тускай теминг агрономнар. Республиканың үш ко-мунда килдистери база бар: Сарыг-Сеп-Елена Сергеевна Новочуб, Чадаанада Гельсина Дабаевна Бабасанова, Шагаан-ыда Ольга Константиновна Кретьова олар турар турар. Көдээ ишчилерге, юридиктиг өлүг удуртукчуларга болгаш хуу кижиге үрезиннерниң шынарын тодарадыр, иштерни аарыглардан, хоралакчылардан алаар, тараа болгаш оон бүдүргөн аш-ының шынарын хынаар ажилдарга ачы-аны төптүн ажилдакчылары чедирип ту-ру. Ол ышкаш тараа, ногаа үрезиннерин, ыла шөлдерин аарыглар азы хора-чылар талазы-биле баш бурунгаар эки-биле хынадып алырга, сертификат-лаар бээр эргелиг албан чери бо-дур. талазы-биле хыналда, шенелде ажи-корудар лаборатория ажилдап турар. а культураларының 469 тонназынга, афельдин аңгы-аңгы сорттарының тонназынга, аш-чемге хереглээр а-тастың 280 тонна үрезиннеринге а-фикат-чепшээрелди ук төп берген. ази-биле 16 сертификаттарны көөр а тарыыр-өстүреринге таарымчалыг үнүш үндүргөш, ат салып каан боор. ура-биле үрезиннериниң хыналдазын «Хем» унитарлыг бүдүрүлгө, «Барыын» Пироговтуң тараачын-фермер ажил-а эрттиргеннер.

11-2014 чылдарда 40,271 муң тонна үрезиннериниң шынарын хынаан, 9 муң га черниң хөзүнүнүн хынал-а болгаш бүртүкелин чоруткан. Ол е күрүнө планын тус-тузунда 98-120 ылдыр күүсеткениниң көргүзүү-дүр. бликаның ажил-агыйларында тараа раларының тус черге таарымчалыг перин өстүрүп турар: Ветлужанка, Пирская 89, Алтайская 70, Омская 33 а Чагытай аттыг кызыл-тасты тарып

турар. Тус тараа 2008 чылда районнааш-кын данзызынче кирген, Россияның көдээ ажил-агый академиязының Тывада эртем-шинчилел институтунун өстүргөн культу-разы, Биом, Ача дээр арбай, Саян деп ча-раш аттыг сула база республиканың тараа шөлдеринде өзүп турар. Үрезиннер-биле ажилдап турар килдисте хоочуннар Ольга Константиновна Кретьова, Альма Самуил-овна Сиротина-биле кады аныяк агроном-нар чедиишкенин ажилдап турар — Де-нис Сарыглар, Чейнеш Седип-оол дээш, өскелер-даа бар. Аныяк агроном Аржаана Романовна Кыргыстың удурткан килдизинде кол агроном А.А.Дроздова, специалистер Г.Куулар, А.Донгак, А.Сарыглар, Ч.Донгак олар ажилдап турар. 2014 чылда А.Кыргыс-биле Ч.Сарыглар Москвага билиг бедидер курстарга өөренип алгаш келгеннер.

2014 чылда 628,47 муң гектар хемчээл-диг тараа шөлдерин хынаарга, оларның иш-тинде 111,17 муң гектар шөлдүн хөзүнүнде хоралакчылар болгаш черниң хөзүнүнде янзы-бүрү аарыглар тодараттыган. Аарыг болган черни «эмнээр», курттарны хоран-наар, ук черге тааржыр чедиишкелде-лерни чажар дээш, кылыр ажилдар хөй. Чаш өзүмнер чиир шергилер отрядынга ха-мааржыр хоралакчыларлыг 18 муң ажыг га шөлду, хову-шөлге ужуз үзүк-ховаганнарлыг 123,76 га черни, хөзүн аарыгларынга тут-турган 38,580 муң черни шинчилээр. Та-раа культураларын алгаш көөр болза, эрткен чылын 7,27254 муң тонна үрезин кызыл-тастың, 1,13365 муң тонна үрезин арбайны, 4,03472 муң тонна суланың шынарын хы-наар ажилды кылганнар. Үрезиннерниң ба-рык шуптузунда фузариоз, септерия дээр ышкаш аарыглар бар болган. 2014 чылда 0,0294 тонна картофель үрезиннерин, аш-чемге хереглээр дээш өстүрер 0,36275 тон-на картофельдин, 0,1223 муң тонна ногаа үрезиннериниң шынарын хынаан.

2011 чылда тус төптүн адынга бюджет албан чери деп немелдени кириген. Чурт-

такчы чонга телевидирлиг ачы-дузаны чеди-рип эгелзэни акшаландырышкын-биле чегей хандырылгалыг бо үеде шинчилел ажилдарын үзүктелдирбейн уламчылаар арганы берип турар: республиканың ногаан зоназының санитарлыг байдалының медээ-лерин чыыр, барыын, чөөн, мурнуу дээш чер аайы-биле тарылга шөлдериниң бай-далын хайгаарап, шинчилээр, кыска болгаш үр хуусааның баш бурунгаар сайгарылгалыг медээлерин кылып, россияжи болгаш регио-налдыг удуртулга төптөрүнче статистиктиг медээлерин чорударлар.

Эртем-шинчилел ажилдарындан аң-гыда, бюджет хандырылгалыгдан даш-каар чонга ногаа болгаш чимистер бээр ыяштарның өзүмнерин садып-сааргаш, ак-шаны ажилдап ап турар. Сад-огородта кат-тар, ногааларның бүрүлери саргарып, эрте дүжөр дээр ышкаш таарымча чок байдалга туттурган болза, ногаа тарыырга үнмөс азы огородтун девискээринге бок оъттар хөйү-биле үнер, слива, груша азы яблоня кат-чимис бербейн баар болза ук төптүн тускай мергелжилдиг ажилдакчызын чалап ап болур. Олар Тываның агаар-бойдузунга тааржыр ногаа, картофель, кат-чимистиг ыяштарның өзүмнерин, үрезиннерин баш бурунгаар чагыглар, дугуржулгалар езу-гаар өстүргөш, чагыг кириген садып алы-чыга хүлээди бээр. Чижээ, амгы үеде хөй дүжүттүг болур болгаш чаагай амданныг картофельдин сортун чонга садып турар, өске черлерде өрткөргө деңизерге, өрттээ база чиж. Төптө садып турар үрезиннерниң, өзүмнерниң шынары эки. Кирип ап турар орулгалының 50 хуузу ногаа, кат-чимистиг ыяштарны садып-сайгарганындан кээр болганда, чоннун эң хереглээр ногааларын таныштырайн. Кожавыста чыдар Крас-ноярск, Томск болгаш Алтайның чимистиг ыяштар өстүрер черлеринден экшелген Тываның агаарынга тааржыр — яблоня-полукультура, груша, вишня, слива, кара, кызыл, ак инек-караа, тен чок кызырак кат, кара каттарлыг рябина, ирга, кызыл, сарыг малина, честек-кат. Бажың чанын каастаар үнүштерден сирень, жасмин, спирея, роза-роганы адап болур. Хөй чылдыг чечектер-ден шеңге, лилейник, ирис дээш, өске-даа чараш чечектер бар. Ол ышкаш садчылар каасталгага ажилгаар үнүштерни база күзөлдүү-биле садып ап турар. Тываның «Гигантская бутылка», «Красный тюбан», «Пестрый лебедь» деп сорттарын уруглар

садтарының девискээринге тоолунургу хоо-рай тудуп, каастаар дээш садып ап турар. Чурттакчы чоннун чагыг-биле Лина, Анто-нина, Любава, Тулеевский деп сорттарның картофель үрезиннерин экшелгеш, тарадып турар.

Огородууста чалдарның хөзү-нүнге кандыг чедиишкелде холуурун, кат үнүштерниң будуктарын кыскаладыр таа-рып кезерин, бок оъттар тарап өспөзүн дээш баш удур кандыг хемчеглер алырын, огуре-тер чүге эвээш дүжүт бээр, помидорлары-выс чүге кыспайн турарыл дээш огородчу кижиге билдинмес айтырыглар дыка көвей. Чайны өттүр сугтарып, чашпанын аштап келгеш, күзүн ортумактан эвээш дүжүт алырының чылдаганы чүдөл? Чеди-сес чылдар бурунгаар базардан садып алган ийи дес сливаның бирээзи эвээш кат берзе бээр, бербезе бербес, өскези чечектелбээр. Ам канчаар, туруп кааптар бе? Вишняны бир оңарга-ла беш-алды дөстөн эвээш эвес олуртур дээр. Ол шын бе? Бо бүгү айтырыг-ларга харыыларны, сүмелерни, практиктиг дузаны үстүндө ады кирген көдээ ажил-агый төвү чонга чедирип турар.

Өг-бүлелерге дузалал ажил-агыйи кайы-хире ажыктыг ийик... «Бичии уруглар ойнап тургаш, бирээзи огурец чип турарга, өскези база чиксээр.

Бир бичии уругну көрүп турарымга, чиксээни аттыг хевирлиг, эжинден карак салбайн турар боорга, бажыңга чедип эк-келгеш, огурецтер ап бердим. «Алаак суу ыя мында-дыр. Кара хөзүн база эндерик. Аваң аныяк кижиге бо чылын огородтан тарып алзын, мен айтып бээр мен» — дээримге, хөөкүй дыка амырап турду» деп, суурда чурттап турар дүңмам эрткен күзүн менче телефоннап турду. Ол-ла күзүн дүңмам уруг кенни-биле кады бажыңнарының ча-нында үнгүлзэн чаш чодурааларны алаак суунуң чанынга эккел олуртканнар. Бажың чанында үнген чечектерниң үрезиннерин база эрик кыдынга чажып кааннар. Чурт-тап турар черивиске кижиге бүрүзү эвес-даа болза, он дугаар кижиге бүрүзү-ле ыяш-тан, чечектерден тарып, кожалары-биле үрезиннерин үлежип чоруур болза, буян болур. Ам сактып кээлиңер. Чеже-чеже огород, картофель шөлдерин ээн, куруг ту-рар ийик? Ажы-төлүвүстүн кадыкшылынга эргежок чугула витаминнерни бээр ногаа аймаан, кат-чимисти өстүрүп көрээлиңер. Тулган дээр огородчуларның арга-дуржул-газын солунувусче бижинер.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

БАЙЛАҢ ДУРЖУЛГАЛАР

панчызы. Эгези №№ 33,34 «Шында»).

эң база бир кол сүмөм, мор-тарыйр шөлчүгөшти, чалды-түн чымчадып, өдек, хүл-чемгерип каан болза, эрте-гаш, эрги-даа болза клеёнка-шып каар. Тарыйр хүнүнүн үндө үнүп келген бок-ернин дазылын үрөп, хүүрек-жазып, үлдүрертип, бир хон-ж үнүштер (сорняктар) өлүп боор, ам-на үрезинни 3-4 ныга чажар, үрезинни хат-ин дээш калбак улуг хүүрек-аптап каар. Ону агрономнар тывание» дээр. Чаа тараан-ыту чүгле лейка-биле суг-хөзүнүн кургадып болбас. хүнүндөн баштайгы чинге морковь өзүмнери көстүп-те чедир 20 ажыг хүннер эр-зүн огородка орайга чедир, ы 15-тиң-даа үеи болгай-морковь, капуста артар. Чер-е морковь белен доңар-рте туруп алырга, шыгжаар-а тывылбас хей-ле чылыг-дар, гаражтарга, кладов-а үрелип каар. Ажаап-үжүткө, бузүрелдиг сериин-подвал-ла херек. Мен-ыту орай тургаш, чартык-шоодай кылдыр савалааш,-иң дээвириңде азар-бар, аңаа азып каар мен.-ның кандызы-даа ажыр-кын, чазын уштуп эксээрге,

күскү чаа морковь дег амданныг чыттыг, чараш хевээр болур.

3. КАПУСТА

Чамдык улус мээр бо эгелеп бижип олурар культура-үнүштү номчупкаш, бо шагда капустадан хөй кыш, чай чок садып турар чүвени тарааш чоорул деп-даа бодай бээр чадавас. Мен мону но-гаа тарыырынга сонургак аныяк-тар номчуй бээр чадавас дээш бижип олур мен. Капустаның чаш өзүмнерин өстүрер дуржулгам чегей, а чаш өзүмнерни (рассада) базардан садып алгаш ону шору өстүрүп өөренип алган мен. Капу-станы огородка тарыйр үеи - май айның төңчүзү база июнь айның эгези. Капуста тарыйр чер ажык, суг чоогу болур ужурулуг. Суг чегей, суг чок огородка капуста тараан хе-рээ-даа чок. Капустаның эки, улуг, борбак, даш дег дыңыг борбакта-рын өстүрүп алырынга сугаттыг чер херек, сугта ынак үнүш-түр. Ба-зарда чаш өзүмнер (рассада) са-дып олурар көрей уруглар үш аңгы хуусаада кезер деп тайылбырлап садып оларлар, мен бодаарымга Тываның агаар-бойдузу эрте ке-зер, орай кезер капусталар өстүрүп алырынга дүжүр деп бодаар мен, эрте четчип борбактажы берзе са-латтарга, щи, борщ кылып, бичии-дузап алырынга чедер-ле бол-гай. Орай күзүн ону кескеш, кезек

сериин черге шыгжап дузаар-ла болгай, дустуг капуста бүдүн чыл иштинде аш-чемге эки холуксаа, чүнү кылбас дээрл оон.

Капуста олуртур үе чедип кээрге база-ла улуг делгем чал-дар белеткээр, чаш өзүмнер сада бербейн кылза эки, чылыг үгек (теплица), парниктерден туруп экшелген чаш өзүмнерни (расса-да) дораан черге олуртур болгай. Капусталарның аразы 120-150 см., чал аразы-биле суг аксыр сумун, оңгар кежир дужааштыр, аразы база ол хире ырак олурар ужурулуг. Капуста олурткан оңгар баштайгы хонуктарда өл шык-ла болза эки. Капуста чалдар кыры-га олурар, суг оларның аразы-биле агып чыдар ужурулуг. Бо-ла-дыр сугтарының кол негелдези. Ка-пустаны олурткан дораан хүнде 2 катап эртен, кезээ сугтарар болза эки. Чаа олуртуп каан капустаның чаш өзүмнери изиг хүнде аарып баксыраар, ынчангаш, кезээ олур-тур, бүргөп хүннер таваржы бер-зе дыка-ла эки. Чаш өзүмнерни чалдарга олуртупкаш, бүгү бар аргаларны ажыглап тургаш, дес бүрүзүн хөлөгелеп каарга, чаш өзүмнер (рассада) ол черинге ижи-гип, тааржып бажыга берген соон-да, олар кандыг-даа агаар-бой-дустан кортпас. Суг-ла ижиксээр боор чүве-ле болгай.

Чайын июль, август айлар үезинде капустаның бүрүлери ул-гадып, калбарып, чаагай үнүп ту-рар үезинде ол бүрүлериң черге көрүнгөн талазынга бичии шөйбек, ногаан, чинге курттар чыпшына берген боор. Ону дораан чок кы-лып, хораннап аштавас болза, олар оон улгаткаш, дүктүг шокар капуста бүрүзү чиир дайзыннар болу бээрлер. Мээр билирим капустаның чаңгыс хоралакчы дайзыны "капустная моль" деп ховаганның ажы-төлү (личинки). Ыяш хүлүн сугта эзилдиргеш, шир-биш-биле ол курттуг бүрүлери шаптап сугтарар, чок-ла болза, дустуг суг-биле өттүрүп, ол курт-тарны узуткаар.

4. ЧЕР-БИЛЕ АЖЫЛДААРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС

Чер-биле ажилдаарда чүү боор, бир дугаарында сугат-би-ле хандыраар, сугаттыг черге ногаа, картошка тарыйр. Каа-Хемде, Бии-Хемде, Таңдыда, То-жуда, Улуг-Хемниң тайга эдектери суурларында сугат чок шөлдер чаъстыг чылдарда картошканың дүжүдүн берип-ле турар. Картош-ка, ногаа тарыйр шөлдүн дову-раан аңдазын-биле, хүүрек-биле чымчадыр, үлдүрертип тарып, бажып каан турар ужурулуг. Көдээ

ажыл-агый культураларын тарыйр шөлдерни сайырадыр, тарыйр аргаларын чакы аңдарылга, күскү аңдарылга дээр. Тараа чашпаан ногаа, картошка олуртпаан, чай дургузунда каш-даа катап бок үнүштерин чок кылып, илииртеп, үлдүрертип келген шөлдерни кара парлар дээр. Эң көвей, бай-лак дүжүттү кур куруккан пар бооп чайлаан шөлдер бээр. Көдээниң огородтарында, дачаларда пар кылыр артык шөлдер кайда боор. Огородтан картошка, ногааны ажаап алгаш, дораан ол шөлдү трактор-биле черин аңдарып, чал-дарны хүүрек-биле бажып каар болза, күскү аңдарылга болур.

Советтик үеде чер ажылының культуразы дыка бедик, ону агрономия талазы-биле тускай эртемниг кижилер удуртуп-баш-карып айтып берип турган. Амгы үеде кижиге бүрүзү бодунуң би-лир шаа-биле муңганып чоруур апарган шаг ышкашыл. Чүге мен огородтун черин күзүн трактор-биле аңдарып, тарыдар болза эки дээрим ужуру болза, күзүн аңдарган шөлдүн келир чылын бээр дүжүдү чазын аңдарган шөлден хөй болурун амыдырал, эртем херек кырында бадыт-каан. Мону агрономия эртеми тайылбырлап турар.

(Уланчылыг).

Дандар-оол ООРЖАК.

«ШЫН» – ХҮРЕШТИҢ СУРТААЛЧЫЗЫ

1992 чылдың май 9-та Тиилелге хүнүгө тураскааткан «Шын» солунуң шаңналы дээш хүрештиң тиилекчилеринге шаңналдарны тыпсыры-биле Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, маадырлары Иван Степанович Юртаев, тыва эки турачы Тимофей Кузетеевич Пичен-оол болгаш бо одуругларның автору хүрешти көрүп, манап олары.

Тимофей Кузетеевич Пичен-оол Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 50 чыл оюнга тураскааткан Москвага болган улуг парадынга тыва эки турачыларны төлээп чораан маадырывыс.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Бо чылын республиканың эң улуг солуну «Шын» тургустунганындан бээр 90 чыл оюн демдеглээр. Ынчангаш оон эртип келген оруу Тываның хөй националдыг чонунуң төөгүзү-биле тудуш, ол — чүгле төөгүнүң дириг херечизи эвес, а харын Тыва черге 100 чыл иштинде болган бүгү-ле болушкуннарның идепкейлиг киржикчизи.

Солун Тыва Арат Республикага улус-демократтыг тургузуну, аныяк күрүнени быжыглаарына, бурунгаар депшилгелиг социал-экономикага чаартылгаларны боттандыраарына, арат-чонунуң национал бот-медерелинге чугула рольду ойнаан.

ТАР ССРЭ-ниң хүрээленинге кирген соонда, «Шын» солун коммунисттик партияның органы болуп, 1991 чылдың август айың болушкуннарына чедир партия чагыргазының адаанга турган. Солун СЭКП Тыва обкомунуң органы болуп келген-даа болза, Тываның чонунуң, аныяк-өскенниң үндезин эрге-ажыктарын илгерилеп, камгалап, тыва культураның, национал езу-чаңчылдарның чаагай чүүлдериниң уттундуруп бар чыдарын сагындырып, сагыш човап, ол талазы-биле чидиг материалдарны ажыы-биле болгаш кыйзы аарак парлап турган.

Оон бир тодаргай чижээн ап көрээлинер. Национал культураның, чонунуң езу-чаңчылдарының, сүзүг-лелдериниң чаагай хөй чүүлдери эрткен вектиң 50 чылдарында шуут чидип, уттундуруп эгелээниниң дугайында ынчаарда Тываның аныяк эртемденнери турган Шулуу Чыргал-оолович Сат болгаш Владимир Чолдах-оолович Очур сеткил дүвүрээшкени-биле «Шын» солунуң аңгы-аңгы үндүрүлгелеринге (номерлеринге) боттарының материалдарын бижээлнер.

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С.К.Тока аныяк эртемденнериниң ол бижээн чүүлдерин буруу шаап, буржуаз-национализмниң илерээшкенинниң бир хевирин кылдыр санап, бодунуң улуг хемчээлдиг чүүлүн «Шын» солунга албадал-биле парлаткан.

Аныяк эртемденнер Ш.Ч.Сатты — Каа-Хем кожуунче, В.Ч.Очурну — Барыын-Хемчик кожуунче «угаан кирип», чонунуң чаңчылдарын, культуразын барып билип, өөренип ал-

зын дээш херек кырында шөлүп чорудупкан. А «Шын» солунуң ынчаарда харысалгалыг редакторунга шыңгы доңгулданы берип, аажок чемелзэн дээр чораан. Ынчалза-даа солун тыва чонунуң, аныяк-өскенниң үндезин эрге-ажыктарын камгалап, тыва культураның, национал езу-чаңчылдарның дугайында эрткен үеде хөйү-биле чырыткан. Чонунуң муң-муң чылдарда сагып келген бурунгу чаңчылдарына, күш-культура болгаш спорт темазына, шажын-чүдүлгезинге, ыдыктыг езулалдарга, сүзүг-лелдеринге хамаарышкан материалдарны солунуң авторлары хөйү-биле бижээн. Эң ылаңгыяда тываларның национал оюннары — ча адары, аът чарыжы, мөге хурежиниң дугайында материалдарны, хоочуннарның сактыышкыннарын доктаамал парлап келген болгаш ам-даа уламчылап турар.

Тыва хүрешти чон ортузунга улам сайзыраңгайжыдар, мөгелерниң арга-мергежилдин бедидер чугула суртаалды, сорулганы салгаш, 1962 чылдан «Шын» солунуң шаңналы дээш тускай хүреш маргылдаазын органиастап, доктаамал эрттирип эгелзэн. Маргылдааны баштайгы үеде чылдың-на май 1-ниң байыр-лалында эрттирерин шиитпирлээн. Ынчангаш 1988 чылга чедир ук маргылдаа майның 1-де болуп турган.

Үе чаңгыс черге турбас. Солунуң хөй санныг номчукчуларының, хүрешке сонуургалдыг спортчуларның дилзэн езугаар 1989 чылда хүреш маргылдаазын Тиилелге хүнүнүң байырлалы — Май 9-та эрттирер деп шиитпирни солунуң редколлегиязы хүлээп алган.

Бо бүгү үстүнде бижээним болуушкуннарга мен база дорт киржилгелиг, хамаарылгалыг мен. Чүге дээр 1970 чылдан 1982 чылга чедир солунуң корреспондентизи, информация болгаш спорт килдизиниң эргелек-чизинге ажилдап чордум. Ынчангаш солунуң шаңналы дээш чыл бүрүде болур хүреш маргылдааларын органиастаарына, ону эрттиреринге дорт хамаарылгалыг турган мен. А 1989 чылдан эгелзээш 1997 чылга чедир ук солунуң кол редакторунга ажилдап, солунуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазын бедик деңгелге органиастап эрттиреринге хууда үлүг-хуумну база кирип турганымга өөрүп чоруу мен.

Солунуң шаңналы дээш хүреш маргылдаазын майның 9-та эрттирип эгелзэн кол сорулгазы — кижини төрелгетениң төөгүзүгө туруп көрбээн кадыг-дошкун тулчуушкунга совет улустуң, тыва эки турачыларның кылган эрес-маадырлыг чоруунуң өндүр чаагайын чылдан чылче улам тодарадып, кажан-даа утпайн сактып чорууру. Бистиң салгалдарывыс ол тиилелгени биске чаалап берген кижилерге ханы хүндүткелди илередип, келир үеви дээш боттарының амы-тынын берген маадырлар дугайында, дайынның берге чылдарында тиилелгени тылга белеткеп турган улустуң чырык адын утпазын, мөге сактыышкынны эдилеп чорзун дээш, аңаа тураскаадып, хүрешти эрттирип турган. Солунуң шаңналдарын тыпсыр езулалга чыл бүрүде Ада-чурт дайынының киржикчилерин, тыва эки турачыларны доктаамал кириштирип турган.

1962 чылдан 2008 чылга чедир «Шын» солунуң шаңналы дээш маргылдаа 44 катап эрткен. Чүгле 1970, 1984 чылдарның май 1-де агаар-бойдус баксырап, Кызылга улуг хар чагганындан хүреш маргылдаазын эрттирер арга чок болганын, бо хүнде дег, кончуг эки сактып ор мен.

«Шын» солунуң шаңналы дээш эң баштайгы, 1962 чылдың май 1-де болган маргылдаага ол үеде республиканың эң шыырак дээш мөгелериниң бирээзи Алексей Такталович Кумаяк шүүлгеш, «Шын» солунуң бир дугаар чемпиону болган. Бо спортчунуң ады 60 чылдарда бүгү Тывага кончуг билдингир, сурагылыг турган. Ол чүгле хүрешке эвес, волейболга база спорттуң өске-даа хевирлеринге республиканың каш дакпыр чемпиону чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң Тиилелге хүнүгө тураскааткан «Шын» солунуң шаңналы дээш чыл бүрүде эрттирип турган маргылдааның эң сөөлү 2008 чылдың май 9-та болган. Аңаа Александр Хуурак түңнел ужуражылгазында хоочун мөгевис Маадыр Монгушту октааш, «Лада Калина» маркалыг автомашина-биле шаңнаткан. 2009 чылдан эгелзээш, «Шын» солунуң тускай шаңналы дээш эртип турган маргылдаазын Чазак деңгелинче көдүрүп, эрттирип турар апарган.

Владимир ЧАДАМБА.

УРАНХАЙ-ТЫВА ХҮРЕШ

Уранхай-тыва хүрештиң төөгүзүнче эглип көрээлинер.

Эртем-шинчилел ажылдары-биле таныжып көөрге, бир чонунуң хүрежи өске чонунуң хүрежинден дүрүмнери, мөгелерниң идик-хеви, чаңчылдары-биле ылгалып, ол ылгалдарның чидери чидип, чамдык езу-чаңчылдары улам сайзырай берген-даа боор. Орус база даштыкы эртемденнер Н.Я.Бичурин, Г.Е.Грумм-Гржимайл, Т.Н.Потанин, П.Е.Островских, М.Райков, Ф.Я.Кон, В.Бугоровский дээш, оон-даа өскелер он тоску болгаш чээрбиги вектерде Ортаа Азияның төөгүзүн шинчилеп тургаш, боттарының бижээни ажылдарында уранхай-тыва хүреш дугайында демдеглелди база кылган. Олар ажылдарына мөгелерниң, чазаанчыларның кеткен идик-хевин, мөгелерниң девиин, мөге салыкчыларының кыйгыларын, чыылган чонунуң хөйүн магадап бижээлнер. «Хүреш» деп сөс түрк дылдан укталганын база тайылбырлааннар. «Кур» биле «эш» сөстөрдөн «хүреш» деп сөс тургустунган, курлуг содак-шудактыг ийи мөгениң маргылдаазы, Азияга чурттап чораан скиф-перстер, гунн-сарматтар, түрктар болгаш моол-маньжур чоннарның оюну деп шыңзытканнар. Ону чоннарның тоолдарында, аас чогаалдарында төөгээни, хаяларда бижимелдерде чараш чаңчылдарының дугайында бижээни, чуруктарда мөгелерни чурааны бадыткап турар. Хүреш эрте-бурунгу шагда, бистиң эраның 1-3 вектерде тыптып келгенинге Алтай чоогунда Ордос деп черден археологтуг казымалдар үезинде тывылган хүрежип турар мөгелер хевирин шуткаан хүлер кур бажы база херечи.

Төөгүчү Рашид ад-Динниң ажылдарында 1207 чылда Улуг-Хем бажына Чингис-Хаанның дайынчылары улуг хүрешти эрттирген деп демдеглеттинген. XIV-XVII вектерге чедир мөгелерниң содак-шудаан эттеп каан аң кезинден даарап турган. Кажан пеставы тыптып кээрге, содак-шудакты пөстен даараар, ону хааннарның тускай чалчалары харыылаар апарган. Демир баштыг курну быжыг хендирден даарап турган. Кур мөгениң туружун быжыглап, хевир-сынынга дайынчы сүрнү кирип, аңгы-аңгы туруштардан аргаларны чедиш-кинниг кылырынга дузалыг болган. Хүрежир мурнунда быжыы-биле куржанып, хүрежиринге беленин көргүзөр, бир эвес октаткан болза, тиилеттиргениниң демдээ кылдыр курну че-

жип, тиилекчизинге хүдүлелин илередип, колдуунуң адаа-биле тер. Мөгелерниң хүрежидүргөн, шалыкын болдээш, манчы-кыдат үезишудакты 4 илиг чедирзырган. Мөгениң идиинлун-курларлыг кадыг итурган, иштинде чымчачуг. Содак-шудакты, иди чер-чурт аайы-биле ылдыг угулзалар-биле сыдаарап каастаар чора. Мөгениң бөргү (оваада) бопугур азы дөрт-булук хевирлиг, мурнунда хатыг, соонда кызыл өң чаламалыг. Олышканы кижини курлуг шыва тобоор.

Эрги-даа, совет-Тыва үелеринде тыва реш чонунуң эң ынак о чораан. 1959 чылдан тыва хүреш маргылдаанын мөгелерниң де аайы-биле база эртти турар апарган. Ырак чөөн чүктүң болгаш бирь улустарының национал спорт хевирлерин спартакиадааның программаның деңзи аайы-тыва хүреш кирген. Ол хүрештиң сайзыралы база бир чадазы болгачугаажок. Уранхай хүреш XX вектиң 70 чылдар чедир эки сайзырап турган. 1990 чылдарда хүдунуң төөгүлүг чар дүргөн шынарын чидген. Маңаа моол хүреш рылдааның чүгле магака өй эгин содаан, бедевин киригени улуг дарны ойнаан. Амгы хүнде тыва хүреш м хүрештиң бир чаа хев болуп сайзырап чорууру.

Национал спортту Тывага катап сайзырады биле 2005-2008 чылдан бүрүткелдер эгелзэн. Хүрештер аразында бүхүреш «бухе барылда» эгин содаан киригеш. Квада маргылдаалар үргүлчү эрттирип турар апарган. Уранхай-тыва хүреш амгы хевир-бүрүткелди эртпейн бар. Оон чылдаганынары м дуг: эгин содааның м ботка тырый, кыдыы чинге хендирлер СЛП нормазына дүүшпес, хү үезинде мага-ботка айыды, хүрежир үенин б гаш шөлдүн хемчээл ч кажык тырттары. Ынчан дараазында негелделер күүседир үе келген. 3 содаан СНИИП нормазы дүүшүр даараары, спорт хүрештерниң ниити дүрүзугаар хүрежир үени таадыры. Эң-не кол ч — маргылдааларны кань органиастаарының, кан дүрүм-биле эрттирерин дылаткан турар ужурул бүгүнү эткеш, бадыла алыр болза, ынчан ты хүрештиң Россия бол делегей чергелиг маргылдааларын эрттирер бай тургустунар.

Алексей ЧАМБАЛ-О

База апрель 23-25 хүннеринде спорттуң национал хевирлерин болгаш оюннары деп эртем-практика конференцияга «Четпестери болгаш сайзыралы» темага болуп эртер. Аңаа киржир күзөлдиг улустар дыңнаттывыс.

ТАНОВА 85 ХАРЛААН!

Март 25-те хөгжүм-шии театрының бичии «Тет-а Тет»-ке Тываның Улустуң чогаалчы Екатерина Танованың 85 харлаан юбилейге тураскааткан байырлыг кезеж болуп кен. Аңаа культураның хоочуннары, чаңаан аалчылар, юбилярның дөргүл-төрели киришкен.

Екатерина Түктүг-ооловнага ТР-нің Чазак театрының мурнундан чөвүлекчизи Орлан Дам-уурак, Кызыл хоорайның депутаттарының мурнундан хоорай Совединиң депутаты Анато-Серен, ТР-нің культура сайыдының оралакчы Вера Кошкар-оол, Тываның Чогаалчылар алының даргазы Эдуард Мижит, хөгжүм-шии театрының директору Станислав Ириль, ТГШИ-тертем секретары Людмила Мижит дээш, оон-өскө чогаалчының мөгейикчилери байыр чеп, боодал чечектерни, белектерни сөңнээн. Танованың юбилейи биле Бүгү-делегейиң хуну каттыжа бергени база анаа эвес. Екатерина Түктүг-ооловна 1980 чылдарда Тываның хөгжүм-шии театрына удуртукчулап ажилдап болгаш театрың ханалары, коллектив чок болгаш эргим. Кезээни театрың артисти Р.Ф.-тиң, ТР-нің алдарлыг артисти Анзат биле ТР-нің алдарлыг артисти Саяна Сат артып эрттирген. Е. Танованың шүлүктөрүнө ш композитор А. Тановтун аялгазынга бийирилерни Тываның алдарлыг ыраажылары Мортай-оолдун, Станислав Ирильдин, Кууларның күүселдези көрүкчүлерни дургузунда өөрткен. Тываның Улустуң Эдуард Ондар, ТР-нің алдарлыг артисти Наксыл база Анзат Куулар чогаалчының мизинден үзүндүнү ойнааны чыылган чонну тый, хөглеткен.

Алдынай СОЯН.

ДЭЭН ЧЕРИН ЭРГИП...

рт төңчүзүндө Бай-Тайганың Бай-Тал нага «Аалчыңар чеде бээр, уткуп ап ер» деп медээ дыргын болган. «Мээң имниң алдын кадагалалы» деп темалыг ишчи ужуражылгага концерт болурун каан. Чамдык улус бот-боттарындан жып, чүү кижии боор, барып-барып илга төрүттүнген, ада-иези кымнарыл, Михаил Зырянов дээр-дир, Россия азиязының алдарлыг ажилдакчызы сонугарга-даа кончуг.

трий Очур аттыг Культура бажыңының а Бай-Тал суму чагыргазының даргазы чарга ужуражы бердим. Ол: «Бо кижиге ып көрээлем, таныырың-даа чадавас» — Михаил Зырянов мени көрүп кал сал-ла: «Черге көргеним-даа ышкаш» — деп бо. ыңаа чор, 1960 чылдарның бир-ле Тиел-де оон Өлзей-оол Өлбезековиче баянга леп чораанын, Мешкен-Хөл кыдыының Хараганның шыгынга концерт үндүрүп журашканымны сактып келдим. Ону цирк Хензиг-оол таныштырып турган чүве.

үкчүлөр чыгып турар үеде элээн тивис. «Бистиң Бай-Талдың эмчи пункту-аа эмчи келген. Саарбай эмчи эштежирде ан-дыр. Адын Фаина дээр чорду» деп, авам Хүргүл Кылын-ооловнаның чугаалап сагыжымга кире дүштү. Ынчангаш Ми-итриевич Зыряновтун төрүттүнген чери, ла, Бай-Тал. «Авам Фаина Андреевнаны төрзэн черим эргип келдим. Бай-Талдың н база ап алдым, авамга чедирер мен, ын бодумга арттырып алыр мен» — деп ды. Бичии болганда сооттуг телефону берген: Алтайдан дунмазы долгааш, нген черинде чеде бергенин сонуграан. тура бажыңыга чыылган чон Михаил адыш часкап уткуп алды. Кайгамчык-лар куттулуп, «Бай-ла тайгамны» артист ол олчаан күүсетти. «Ашак мен, ашак мен, арлыг ашак мен» деп ырлаарга, Максим у сактып олурдувус. А.Лаптаңның ава да ырларын улус шупту кады ырлажы магаданчыын.

ил Зырянов хей-ле композиторларны кады өөренип чорааш бижзэн ырларын ен. Концерт төнерге-даа диңмиттиг адыш жыны соксавайн турду. Михаилди, оон аина Андреевнаны ындыг эки эмчи биске турган, мындыг кайгамчык талантылыг стүрген деп, чон чоргаарланып сактып

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,

Улус өөредилгезиниң тергинни.

«НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУКТАРЫ»

Март 25-27 хуннеринде Хакасияга регионнар аразының VII интернационалчы найыралдың «Ынархас чоллары» («Найыралдың оруктары») деп фестивалдың Тиеллениң 70 чылынга тураскааткан тюрк дылдар болгаш культурага өөреникчилерниң олимпиадазы болуп эрткен.

Олимпиадага Тывадан 4 өөреникчи барып киришкен: Кызылдың № 5 гимназиязының тоску классчызы Альбина Ириль, Чаа-Хөл ортумак школазының тоску классчызы Айслана Даваа, Аграр лицейиң онгу классчылары Дозураш Идам-Сюрюн база Хенче-Кара Дамбаа. Оларны башкылары Чечена Идеи-ооловна Калындуу биле Лидия Хорагаевна Ооржак үдеп чораан.

Өөреникчилерниң тюрк дылдарга болгаш культурага олимпиадазының аядыышкыны март 25-те С.П.Кадышев аттыг республиканың культура болгаш уран чүүл төвүнге болган.

Хакас Республиканың Баштыңының мурнундан Хакасияның национал болгаш девискээр политиказының сайыды Дмитрий Тодышев келген аалчыларга байыр чедиргеш: «Хакас дылдан «Ынархас чоллары» дээрге «найыралдың оруктары» дээн. Бистиң республика таварыштыр найыралдың оруу эртип

турарыңа дыка өөрүп тур мен. Янзы-бүрү нацияларның төлээлери бот-боттарын бо фестиваль таварыштыр эки билчип алыр аргалыг боор. Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиеллениң 70 чылынга ону тураскаатканы кончуг чугула. Россия бистерни каттыштырып турар! Шуптувустуң тиеллениң бисти каттыштырып турар!» — деп чугаалаан.

Хакасияның өөредилге болгаш эртем сайыды Юрий Сагалаков найыралдың байырлалы-биле уругларга байыр чедиргеш: «Ынархас чоллары» фестиваль 2008 чылдан эгелзэн. Бо үе иштинде Россияның аңгы-аңгы регионнарындан эш-өөрнү тып алырыңа, чүс-чүс кижилерни каттыштырган. Езулуг шын найырал кижини буянныг, шынчы база ак сеткилдиг болдурар болгай, ол дыка үнелиг» — деп демдеглээн.

Март 26-да Н.Ф.Катанов аттыг гимназия-интернаттың баазазынга уруглар олимпиаданың даалгаларын үш шак иштинде күүсеткеннер. Олимпиаданы эрттирип турар сорулгазы — уругларның уран чүүлге салым-чаяанын база эртем-шинчилел ажилдарыңа сонугралын сайзырадыры, деткири; тюрк дылдарны болгаш культураны шинчилээринге сонугралын улгаттыраы.

Олимпиадага Хакасияның, Тыва-

ның, Алтайның школарының 9-10 класстарының 14 өөреникчизи — төрзэн дыл болгаш литература олимпиадаларының регионалдыг тиелкчилери киришкен.

Түннелинде 2 тиилекчи биле 2 шаңнал алыкчыларын илереткен. Тывадан Аграр лицейиң өөреникчизи Дозураш Идам-Сюрюн шаңналдыг черже кирген. Тыва дыл болгаш литература башкызы Лидия Хорагаевна Ооржактың Дозурашты эки өөредип, белеткээнин оон тиеллениң бадыйкаан. 77 хуу киржикчилерниң ажилдарының түннелдери эки баллдарлыг болган. Ол дээр-ле уругларның эки өөредилгезин, эки белдеткелин бадыйкап турары ол.

Уруглар «Ынархас чоллары» фестивалдың өске-даа хемчеглеринге идеп-кейлиг киришкеннер. Бир дугаар хунде улуг концерт, чаа солун чүүлдерни көрүп, эш-өөр-биле таныжып алганы уругларга уттундурбас хун болган. Үш хуннүң дургузунда уруглар национал аш-чем, хакас каасталгалар, суй белектер кылыр мастер-класстарга киришкеннер. Бо фестивалга уруглар Россияның регионнарында чурттап чоруур чоннарың культураны болгаш чаңчылдарын ханы билип алыр аргалыг болганнар.

Алдынай СОЯН.

ТЫВА ДЫЛ ЧИТПЕС

Тыва дыл дээш сагыш-човап турарын солуннарда-даа номчуп, телевидениеде эртип турар дамчы-дылгалардан-даа көрдүм. Үжүк-бижик чок үеде безин читпээн дыл, ам каяа чидерил ол.

Үе-шаг аайы-биле ажыглаттынмайн турар сөстөр чоорту чидип, уттундуруп каар, а чамдык чаа чүүлдер амыдырал аайы-биле ажыглаттынып, чон аразыңа быжыгып чыдып каар. Ол дээр, черле амыдыралда бар чүүлдер-дир. Чижээ, мындыг үлегер домак бар «Аас — айыыл-дыг, ама — кежиктиг».

Аасты эки, шын ажыглаар болза, чүнү-даа чедип ап болур. Хүндүнү безин чаалап ап болур. Аасты багай ажыглап, хоп-чип, кижилерни куду көрүп, багай сөс-биле сөглээр болза, сош-содаага-даа, өлүм-чидимге-даа чедирип болур.

Чингис-Хаан үезинден чыдып калган ирги бе, «баш» биле «хам» деп сөстөр. Орус чон өскелевейн ам-даа ажыглап чоруур: «башка болит, трещит», «по башке», «думай башкой своей». А «хам» деп сөс арай багай уткалыг — туразы улуг, чурум чок кижии дээн.

«Паш туткан кижии үске боражыр» деп чугаа бар. Оон-биле демей, орус чон-биле чаңгыс черге 100 чыл ажыр чурттааш сөс, домак, дылдың салдары турбайн канчаар. Ам суурларда орус чон чок-тур, эрткен вектиң ортузунда чурттап турдулар. Олардан бис хөйүнү өөренип алган бис. Олар-биле демниг чурттааш,

мындыг чараш, бедик деңнелде, сайзыралда келген бис. Багай салдары база бар, ол чажыт эвес. Орус сөстөрдөн шуут тыва болу берген сөстөр база эңдерик болгай.

Чоокта чаа телевизорга Эрзинде уруглар садын көргүзүп турда, ийи бичии арыг тывалаар орус чаштарны көргүскен. Оларны тыва дылга өөретпейн, ол бөлүктүң чаштарын орус дылче углап, харын-даа орустап чугаалаштырар турган. Ол кончуг частырыг болду. Тыва уруглар орус эштери-биле чоок харылзажып тургаш, орус дылды-даа өөренип алгай. Ында кижии коргар чүве чок.

Орус, тыва, англи дылдарны эки билер, хостуг чугаалажыры — кижиниң билиниң бедин, культурлуун көргүзүп турар.

Бир угбамның оглу 1988 чылда шеригден халажып келген. Оон дурт-сыны чолдак кижии. Орус дыл база билбес, суур чурттуг. Оон чугаазы-биле алырга, орустап билбес болгаш орус оолдарга басындырып турган болду. Орустап чугаалаарга, утказын билбес боорга, ужа орта тевер, баш орта шанчар, кезээ көвей оолдарның хирлиг уктарын чугдурар. Дыка-ла куду көрдүрүп, басындырып турган болду. Ында ажилдап турар улуг эргелиг казах эр ол бүгүнү соксаткан. Оон соонда ол дарлал чорук соксаан дээр. Дыл билбес деп чүве ол-дур.

Шуут-ла тыва дылче чиге шыгаап,

албадаар чорук база эки чүвеге чедирбес. Дыл, эртем-билиг сайзырап, өске дылдардан келген сөстөрни база ажыглаза, ында коргунчуг чүү боор, амыдырал-дыр.

Бистер, 60 хар ашканнар орус дылды эки билер бис. Ол үеде башкыларымыс орус турган. Орус школа, орус кижизидилге алган бис. Орус-даа аппаратчы-выс. Харын-даа ажы-төлүм, оларның ажы-төлү орус дылдың шын бижилгезин менден айтырар. Орус дылды 90 хуу билер дизе, частырыг эвес боор.

Үе-шаг аайы-биле тыва дылда ажыглаттынмайн барган сөстөр, чижээ хоолга — хатты кыйгылары, кулур — чиг далган, куйт — чок дээн ышкаш сөстөр чидип, уттундурган.

Библияны эрги орус дылда бижзэн. Орус чон дедир ол дылче эгилер-дир деп-даа турбас-тыр. Амгы чугаазы ааска эптиг кылдыр чазалып келген дылда чурттап чоруур. Олар ону тоовас-даа. Чамдык чон дылын безин уткан боор-дур.

Тыва дыл читпес. Орус дылды тыва башкылар база өөредип турар-дыр. Үжүк-бижик билбес болза, шынап-ла, амыдыралда дыка көвей чүүлден чыдып калыр. Ынчангаш эртем-билиг делгезин!

Мария ТЮЛЮШ.

Шагаан-Арыг хоорай.

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТИҢ БИЧИИ МӨГЕЛЕРИ

Чөөн-Хемчик кожуунун төвү Чадаана хоорайда уругларның спорт школазынга март 21-де чаңчыл болган школачылар аразыңа назы-хар аайы-биле тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен.

Маргылдааны Хөндөргей сумузу деткикчилеп эрттирген. Республикада билдингир апарган мөге Седип Ондар, уругларның спорт школазының тренер башкызы Артур Делгер-оол, Алаңгы Ондар башкы хүрешти бедик деңнелге эрттирген.

Маргылдааның түннелинде 2004-2005 чылдарда төрүттүнген оолдар аразыңа Доржу Чимит-Доржу (№ 3 школа) шүүлген, Орлан Кара-Сал (№ 2 школа) шүүлген, Орлан Кара-Сал (№ 2 школа) үжүрлөшкөн. Үшкү-дөрткү черлерни Белек Донгак (Теве-Хая), Субудай Өлзей-оол (Чыраа-Бажы) тус-тузунда алганнар.

2002-2003 чылдыг оолдар аразыңа Эрос Сарыглар (Бажың-Алаак) шүүлген, Эртинэ Донгак (Теве-Хая) үжүрлөшкөн. 3-4-кү черлерни № 2 школадан Ай-Херел Монгуш, Чаян Монгуш тус-тузунда алганнар.

2000-2001 чылдарда төрүттүнген оолдардан Чадаанадан Артыш Ооржак (№ 3 школа) шүүлүп үнгөн, Хорум-Дагдан Шойгу Куулар үжүрлөшкөн. 3-4-кү черни Хөндөргейден Алдын-Херел Донгак, Чадаанадан Чечен-оол Сат (№ 4 школа) алганнар.

1997-1999 чылдыг оолдар аразыңа Шемиден Ортун-Назын Ховалыг шүүлген, Чадаанадан Мерген Кенден (№ 1 школа) үжүрлөшкөн. 3-4-кү черлерге Ай-Даш Монгуш (Шеми), Кайгал Ховалыг (Хөндөргей) тус-тузунда алганнар.

Нитизи-биле маргылдаага 182

мөгелер күжүн шенешкен. Шаңналдарны бирзеден сеске чедир тывыскан. Күчүтен мөге Аяс Монгуштун чуруун сиилбээн Хүндүлел бижиктерни база акша шаңналдарын Хөндөргей сумузу тиилекчилерге тывыскан.

Чөөн-Хемчик кожуунун сумуларының ай санында деткикчилеп эрттирип турар хүреш маргылдаазы келир үеже аныак спортчуларны бедик деңнелге белеткээринге түннелдиг болурунга амы-хууда бүзүрөп артым. Тываның Күчүтен мөгезиниң хүрежип чораан содак-шудаа база-ла Чөөн-Хемчик кожуунда, ынчангаш күчүтеннер, чаан, арзылаң, начын мөгелер Чөөн-Хемчик кожуундан үнүп кээри магатчок.

Дарый-оол КУУЛАР,

спорттун хоочуну.

Сүт-Хөл кожуун.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелдерин Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы сумузунда Руслан Шой-оолович Делгер-оол боттандырып, суй белектер бүдүрүлгезин 2013 чылда ажыткан.

Аныяк ус-шевер чажындан-на чуруунга, чазанырынга салым-чаянныг. Ол Кызылдың А. Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизинин чурулга салбырын дооскан. Аңаа шингээди алган билиглери, арга-дуржулгазы амгы үеде сайгарлыкчы чоруунга улуг салдарны чедирген. 2013 чылда «Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырар» деп федералдыг программа таварыштыр 110 муң рубль база ТР-нин Култура яамызындан 50 муң рубль деткимчени ап, принтер, станоктар, янзы-бүрү дериг-херекселди садып ап, бүдүрүлгезин ажыдар аргалыг болган.

Ол чонар-даштан янзы-бүрү дүрзүлөр сиилбип, ыяштан национал эт-херекселдер болгаш хөгжүм херекселдеринин суй белектерин чазап, херээжен чонга торгу пестен аржыылдарын тыва хээлер-биле тускай балалбас будук-биле каастап чуруп турар. Руслан Делгер-оол чүгле чурук-

барааннарын найысылалда «Тува Present», «Шевер» садыгларында садып-саарып ап, орулгалыг ажылдап эгелзэн. Амгы үе-биле деңге басып, ол интернет четкизинде «В контакте» социал арынында «Art of Asia» деп бөлүктүң киржикчизи. Ында ол бүдүргөн барааннарынын чуруктарын делгеп, хууда кижилернин чагы-биле база ажылдап турар.

«Сүбедей» спорткомлекизинге «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» делгелгелерден аңгыда, «Кидисте — амыдыралдың хээлери» деп делегей чергелиг фестивалыга, «Хөмөй» — Төп Азиянын чоннарынын культуразынын эртине» деп делегей чергелиг симпозиумунга чыл санында идепкейлиг киржип турар.

Оон чуруктарында тыва көшкүн чоннун амыдырал-чуртталгазы, ховар аң-меңи, каас-чараш бойдус чурумалы, чиңгине тыва ыт, өгбелеривистиң эң хүндүлээр малы — аът, чоргаарлаңырыкы

лаар тускай принтер чугула херек. Оон дузазы-биле аржыылдардан аңгыда, футболкаларга-даа янзы-бүрү чуруктарны парлаар аргалыг алаар бис — деп, аныяк сайгарлыкчы чугаалады. Суг-Аксы суурда «Хемчик» садыгынын садыгжызы аныяк ус-шевернин суй белектерин, чуруктарын, ылаңгыя торгу аржыылдарын херээжен чон дораала садып алырын чугаалады.

Садып алыкчыга чараш, шынарлыг, ажыктыг, чиик өрттегир барааннарын бүдүрери Руслан Делгер-оолдун кол дүрүмү. Ынчангаш ол бизнестин чедишкенин хөгжүлдесинин аргаларын хүн бүрүдө дилеп, кызымаккай ажылдаар сорулганы мурнунда салган. Бо бүдүрүлгө моон сонгаар чүгле бурунгаар сайзырап, Тываның онзагайы сиңниккен, катап-тынмас чараш барааннары-биле садып алыкчыларны өөртүрүн уламчылаар-ла болзунам.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнун тырттырган чуруу.

ЧАРЛАЛДАР

Кара болгаш өңнүг металлдарнын бузундуларын хүлээп ап турар бис. Өрттээ аар. Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 94. «Одежда» баазасы. Тел. 8-923-384-39-79.

Мугур-Аксы №1 ортумак школазын 2009 чылда дооскан Айдың Октябрьович САТТЫН адынга тывыскан 17 АА 0013263 аттестаттын читкенин

барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«Тываның сайгарлыкчы техникумунун» ТР-нин ОПӨ КПӨА-ны 2013 чылда дооскан дугайында Мерген Кошкендейович МОНГУШТУН адынга тывыскан №629 шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтилер-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 5624. Чагыс 36. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасы талазы-биле эргели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктү Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарнын авторларынын бодалдары редакцияга туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылар дыңнадылары дээш авторлар боттары харылыаар.

Эки эгелээшкин

СУЙ БЕЛЕК — СЕТКИЛГЕ ӨӨРҮШКУ

чу эвес, а фотограф база болду. Ынчангаш тоолдарга кирген каас, бурганнар ораны дег, күчүлүг Кызыл-Тайганың шыпшык бажында ордулаашта Тываның улуг хелдеринин бирээзи Сүт-Хөлдү фото-чурукка тырттырып, магниттерни база кылып турар. Сүт-Хөл — Тываның эртинелеринин бирээзи база тус чернин ыдык демдээ болгай.

Руслан Делгер-оол республика деңнелинче үнүп, бүдүрүлгезинин

хүреш мөгелери дээш, баар. Ыяштан чазап кылган тыва эдилелдерден (тос кара, деспи, эзер, кымчы, игил...), чонар-даштан сиилбээн дириг амытаннар дүрзүлериңден суй белектер. Аныяк ус-шевернин мастерскаязы бажынының чанында. Ол өг-бүлелиг, ийи кыстыг, бир оолдуг.

Торгу аржыыл бүрүзүңге холбиле тыва угулзалар, янзы-бүрү бижиктер чуруурга, үр үе негеттинер. Ынчангаш пөске чуруктар пар-

«Россельхозцентр» федералдыг бюджет албан чери

рассаданың, картофель үрезининин, чадаң ыяштарнын чаларын хүлээп ап турар. Баш удур төлээри 100 хуу.

Ажылдаар хүннери: понедельник—пятница, 8.00 шактан 16.00 шакка чедир, дүштеки чапсар чок.

Харылзажыр телефон: 4-05-14.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кож поступило заявление от гражданки Мон Аннелы Алексеевны № от 17.02.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:786 расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, Чогаалчылар, д. 81 с общей площадью 1135±12 кв.м в аренду (пять) лет для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кож принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кож, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожу по имущественным и земельным отношениям: Ч. МОНГУ

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от Сыгырта Виктории Васильевны о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель населенного пункта, с общей площадью 2000 кв.м, (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры): Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Мерген, ул. Речная д. 2, для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Г.А. КУУТ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кож» Республики Тыва поступило заявление от гражданина РФ Чамбы Маадыр Викторовича о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, с кадастровым номером №17:01:1201001:4 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кож, с. Бай-Тал, местечко Туралыг Улуг-Узук, с общей площадью 20 000 кв.м., разрешенное использование (назначение) — для ведения личного подсобного хозяйства.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кож» Республики Тыва, в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кож, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 22.

В.и.о. главного специалиста экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Сундуй А.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кож» Республики Тыва поступило заявление от гражданина РФ Чамбы Маадыр Викторовича о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, с кадастровым номером №17:01:1201001:5 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кож, с. Бай-Тал, местечко Туралыг Улуг-Узук, с общей площадью 500 000 кв.м., разрешенное использование (назначение) — под пастбище.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кож» Республики Тыва, в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кож, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 22.

В.и.о. главного специалиста экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Сундуй А.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кож» Республики Тыва поступило заявление от гражданина РФ Чамбы Маадыр Викторовича о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, с кадастровым номером №17:01:0000000:86 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кож, с. Бай-Тал, местечко Алды-Ажык, с общей площадью 450 000 кв.м., разрешенное использование (назначение) — для сельскохозяйственного использования.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кож» Республики Тыва, в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республики Тыва, Бай-Тайгинский кож, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 22.

В.и.о. главного специалиста экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Сундуй А.